

**Nacionalne konsultacije
sa predstavnicima civilnog društva Crne Gore
o inicijativi za osnivanje**

**Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima
i drugim teškim povredama ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji
(REKOM)**

25.10.2008.

Podgorica, Crna Gora

Organizator: Akcija za ljudska prava

Dnevni red

11:00 – 11:15	Uvodna riječ, Tea Gorjanc Prelević, Akcija za ljudska prava
Predstavljanje učesnika skupa
11:15 – 11:45	Inicijativa za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima (REKOM): predstavljanje inicijative i tok konsultacija
Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo
11:45 – 12:15	Istražne komisije kao mehanizam za utvrđivanje i javno kazivanje istine o prošlosti, Tea Gorjanc Prelević/Nataša Kandić
12:15 – 12:45	Pauza
12:45 – 14:45	Rasprava o regionalnoj inicijativi i drugim načinima utvrđivanja istine o ratnim zločinima
14:30	Zaključne riječi

Lista učesnika

1. Koča Pavlović, autor filma *Rat za mir*, poslanik i portparol Pokreta za promjene
2. Snežana Nikčević, novinar RTCG
3. Ajša Hadžibegović, Forum Mladi i neformalna edukacija
4. Branislav Radulović, Udruženje pravnik
5. Ljupka Kovačević, ANIMA
6. Ervina Dabižinović, ANIMA
7. Slavica Brajović, novinarka Radio Slobodna Evropa
8. Aida Petrović, Crnogorski ženski lobi
9. Andrej Nikolaidis, književnik
10. Aleksandar Saša Zeković, istraživač kršenja ljudskih prava
11. Velija Murić, Crnogorski komitet pravnik za ljudska prava
12. Ljiljana Raičević, Sigurna ženska kuća
13. Mira Asović, Liga žena glasača
14. Alit Asović, NVO Međunarodni forum Crna Gora,
15. Boris Raonić, Inicijativa mladih za ljudska prava/Nansen dijalog centar
16. Sead Sadiković, novinar, Monitor
17. Mirjana Kuljak, profesorka
18. Stevo Muk, Institut Alternativa,
19. Sabina Talović, Bona Fidae
20. Šeki Radončić, novinar, Monitor
21. Petar Komnenić, novinar, Monitor/RFE
22. Dragoljub Duško Vuković, PCNE/Vijesti
23. Jakub Durgut, Udruženje građana Bukovice i Pljevlja
24. Nataša Novović, novinarka, Monitor/RTCG
25. Sloba Pejović, svjedok
26. Sandra Mitrović, potpredsjednica Liberalne partije
27. Ljubiša Filipović, Udruženje Crveni božur
28. Snežana Rakonjac, novinarka emisije *Pečat*, RTCG
29. Sanja Elezović, FOSI ROM
30. Savo Popović, advokat
31. Esad Kočan, urednik Monitora
32. Sonja Radošević, slobodni novinar
33. Dragan Prelević, advokat, direktor Akcije za ljudska prava

Uvodničari i organizatori

34. Tea Gorjanc Prelević, Akcija za ljudska prava
35. Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo

Uvodna riječ

Tea Gorjanc Prelević: Dame i gospodo, hvala vam svima što ste došli jednog neradnog dana da razgovaramo o ovako ozbiljnoj temi. Neki od vas su putovali satima da bi bili ovde sa nama i posebno im se na tome zahvaljujem. Ja se zovem Tea Gorjanc Prelević i aktivistkinja sam nevladine organizacije Akcija za ljudska prava iz Podgorice. Pored mene sedi Nataša Kandić, direktorka Fonda za humanitarno pravo iz Beograda, naša današnja gošća. Nataša, dobrodošla. Na početku, u ovih prvih mojih deset minuta kako sam izračunala ne bi li što efikasnije obavili učešće u ovom razgovoru, želela sam da vam kažem da ili je interesovanje za ovu temu još uvek u vrhu prioriteta našeg društva ili ste vi odlično odabrana grupa, tek želim da vam kažem da nikada ni za jedan skup nisam dobila brže i ljubaznije potvrde učešća i isto tako ljubazno izvinjenje onih koji nisu mogli da dođu. Ovde uključujem i one skupove koje sam organizovala na moru. Dozvolite mi da se pošalim jer nam je tema zaista ozbiljna i mislim da je to stvarno ohrabrujuće. Odmah želim da se izvinim onima koji su učestvovali u javnom životu zalažući se za suočavanje sa prošlošću u Crnoj Gori, a koji nisu bili pozvani da učestvuju na ovom skupu. Ovo su tek prve konsultacije sa predstavnicima civilnog društva Crne Gore i biće ih još, tako da vremena ima i na ovaj način pozivam sve koji žele i misle da mogu da doprinesu ostvarenju jedne ovakve inicijative da se u nju uključe. Dakle **ovde smo danas da razgovaramo o inicijativi za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava koja su se dešavala na teritoriji bivše Jugoslavije. Ovde smo da razgovaramo o tome da li nam je ovakva komisija potrebna i kakva nam je komisija potrebna, šta bi ona i na koji način trebalo da postigne i šta bismo mi mogli da učinimo da se ona osnuje.** Inicijativu su pokrenule tri organizacije: Fond za humanitarno pravo iz Beograda, Documenta iz Zagreba i Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva. Nataša Kandić će nam uskoro nešto više reći o toj samoj inicijativi i o tome kako se ona od 2006. godine do danas razvila na konsultacijama koje su održavane u Sarajevu, Beogradu, Prištini, Zagrebu i Podgorici. Ja treba da podsetim da su Konsultacije sa udruženjima žrtava održane u Podgorici u maju ove godine, a ovo su prve Konsultacije sa predstavnicima građanskog društva Crne Gore. Inicijativu za osnivanje Regionalne komisije do danas je podržalo ja mislim između 40 i 50 nevladinih organizacija u regionu, dakle u državama članicama bivše Jugoslavije od kojih je 14 iz Crne Gore. To su po abecednom redu, pored Akcije za ljudska prava, Anima, Centar za građansko obrazovanje, Centar za razvoj nevladinih organizacija, Crnogorski komitet pravnika za ljudska prava, Crnogorski ženski lobi, Institut Alternativa, Liga žena glasača, Međunarodni forum Crna Gora, Nansen dijalog centar, Inicijativa mladih za ljudska prava, Sigurna ženska kuća, Udruženje građana Bukovice i Pljevalja, Udruženje porodica kidnapovanih, nestalih i ubijenih od 1998 do 1999. godine na prostoru Kosova i Metohije *Crveni božur*. Pored nevladinih organizacija ovoj Koaliciji je pristupilo i nekoliko pojedinaca, od kojih su mnogi među vama. Mislim da je ovo dobar trenutak da se svi predstavimo i da onda čujemo Natašu. Da počnemo od vas.

Snežana Rakonjac: Snežana Rakonjac, novinarka Televizije Crne Gore i magazina Pečat.

Velija Murić: Velija Murić, advokat, Crnogorski komitet pravnika za zaštitu ljudskih prava, Rožaje.

Branislav Radulović: Branislav Radulović, Udruženje pravnika Crne Gore.

Mirjana Kuljak: Mirjana Kuljak, Ekonomski fakultet, ako po tome mogu da se predstavim.

Koča Pavlović: Koča Pavlović, poslanik u Skupštini.

Aida Petrović: Aida Petrović, Crnogorski ženski lobi.

Ljiljana Raičević: Ljiljana Raičević, Sigurna ženska kuća,

Ljupka Kovačević: Ljupka Kovačević iz Anime.

Ervina Dabižinović: Ervina Dabižinović iz Anime.

Alit Asović: Alit Asović, Međunarodni forum.

Tanja Elezović: Tanja Elezović, Fondacija instut za otvoreno društvo.

Boris Raonić: Boris Raonić, Inicijativa mladih za ljudska prava i takođe su me zamolile kolege gdje takođe radim da i njih predstavim, Nansen dijalog centar.

Dragan Prelević: Dragan Prelević, advokat, direktor Akcije za ljudska prava.

Snežana Nikčević: Snežana Nikčević, novinar Televizije Crne Gore.

Sabina Talović: Sabina Talović, Otvoreni centar *Bona fidae* i mirovna aktivistkinja, Pljevlja.

Slobodan Pejović: Poštovanje. Pejović Slobodan, svjedok jednog zlog vremena.

Šeki Radončić: Šeki Radončić, prijatelj Sloba Pejovića.

Andrej Nikolaidis: Andrej Nikolaidis, Monitor.

Esad Kočan: Esad Kočan, Monitor.

Stevo Muk: Stevo Muk, Institut Alternativa.

Slavica Brajović: Slavica Brajović, urednik Radija Slobodna Evropa.

Aleksandar Zeković: Aleksandar Saša Zeković, istraživač.

Petar Komnenić: Petar Komnenić, novinar.

Dragoljub Vuković: Dragoljub Duško Vuković, novinar i od nedavno urednik u redakciji Vijesti, želim da vas pozdravim i od mog kolege i glavnog i odgovornog urednika Vijesti, Ljubiše Mitrovića koji je bio pozvan ali je bio spriječen da prisustvuje ovom sastanku.

Sava Popović: Sava Popović, advokat.

Mira Asović: Mira Asović, Liga žena glasača.

Sandra Mitrović: Dobar dan svima, ja sam Sandra Mitrović podpredsednica Liberalne partije.

Jakub Durgut: Jakub Durgut, Udruženje građana Bukovice.

Nataša Novović: Nataša Novović, novinar.

Tea Gorjanc Prelević: Zahvaljujem. Pre nego što dam reč Nataši Kandić, želela bih samo da pročitam pozdrav koji smo dobili od gospodina Đura Vučinića, direktora i glavnog urednika nezavisne televizije Montena koji je rekao da pozdravlja osnivanje ove institucije u Crnoj Gori koja će se baviti konkretizacijom činjenica o ratnim zločinima i možete računati na NTV Montenu koja je i sama dala doprinos prezentirajući sve filmske storije do kojih je došlo zbog učinjenih ratnih zločina na tlu bivše Jugoslavije. Svakako naš film *Logor Morinj*, ja mislim da je jedan od posebnih doprinosa za sagledavanje situacije oko ovog dugo skrivanog mučilišta u Boki Kotorskoj. Želim vam uspešan rad, Đuro Vučinić, direktor i glavni urednik Montene. Dobro, još neko se nije predstavio.

Ljubiša Filipović: Dobar dan svima, ja sam Ljubiša Filipović, predsednik Udruženja porodica kidnapovanih, nestalih i ubijenih lica sa prostora Kosova i Metohije *Crveni Božur*, sa sedištem u Sutomoru.

Tea Gorjanc Prelević: Ljubiša, možete da sednete ovde. Dobro. I dajem reč Nataši Kandić, jednoj od inicijatora ideje za osnivanje Regionalne komisije. Nataša će o tome sama više reći. Izvolite.

Inicijativa za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima (REKOM): predstavljanje inicijative i tok konsultacija

Nataša Kandić: Dobar dan svima, hvala na ovom dolasku, veze iz Beograda su fantastične i ja sam uspela da stignem i sve je trajalo sat vremena, da stignem na aerodrom, da uletim u avion i da stignem ovde tako da je odlično. Ja zastupam ideju o osnivanju Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava koji su se dogodili tokom oružanih sukoba i neposredno nakon toga. Odakle ta inicijativa i ta ideja i kako to da su tri organizacije iz tri države došle zajedno do te ideje i onda počele da razvijaju taj jedan posebni postupak koji su primenjivale organizacije za ljudska prava, države, parlamenti u nekim latinoameričkim državama prilikom osnivanja komisija za istinu. Mi u Fondu za humanitarno pravo pratimo suđenja za ratne zločine pred Haškim tribunalom što je dostupno svima. To su javna suđenja koja se mogu pratiti preko interneta, i od 2003. godine smo vrlo direktno uključeni u sva suđenja za ratne zločine pred Većem za ratne zločine u Beogradu. Nakon završetka rata razmišljali smo jako puno o tome kako sada koristiti tu ogromnu dokumentaciju o ratnim zločinima koju smo skupili, kako sada od tog nekog dokumentovanja preći na neki drugi nivo, a to je pokušaj da se dođe do neke odgovornosti pojedinaca, bilo da je reč o onim običnim, pojedinačnim, neposrednim počiniocima, bilo da je reč o onima koji su se nalazili na nivou neke zapovedne komandne odgovornosti. I onda, kada su počela ta suđenja za ratne zločine ali do kojih je došlo upravo u vezi sa Rezolucijom Saveta bezbednosti o prestanku mandata Haškog tribunala i prenošenju nadležnosti na nacionalne sudove, mi smo tada odlučili da ćemo jako puno moći da pomognemo ukoliko zastupamo žrtve ratnih zločina pred sudovima imajući u vidu da nismo imali jako puno vere u tužioce da će se sada oni odjednom staviti na stranu jedne potpune objektivnosti i da će pokušati da sve što se odnosi i na sam kontekst ratnih zločina i na uključenost institucija, da će oni u okviru ovih suđenja biti na toj strani. I tačno, vremenom se pokazalo da je vrlo dobro što postoje ta suđenja, da tužiocima, kad god je reč o običnim počiniocima su odlični ali kada se dođe do toga da se pokaže da svi ti masovni zločini koji su se dogodili, poneki od njih imali su i po nekoliko stotina žrtava kada je reč o Kosovu, da ima zločina u Bosni gde ima i oko hiljadu žrtava, ne računajući Srebrenicu, da se onda vrlo vodi računa da se institucije ne taknu. Institucije uvek ostaju potpuno zaštićene i u tome se onda vidi da je zadatak tužioca zapravo ipak da štite države od odgovornosti, od te državne odgovornosti ali ponovila bih da je značajno i naročito za žrtve jeste značajno i utvrđivanje odgovornosti pojedinačnih počinitelja. Shvatili smo takođe učestvujući u tim suđenjima i prateći suđenja pred sudovima u drugim državama da do 2020. godine svi ti sudovi zajedno neće biti u stanju da osude između 1.200 i 1.500 počinitelja. To nas je navelo na vrlo opravdan zaključak da zapravo sudovi imaju objektivna ograničenja i da mi nećemo biti u stanju da formiramo na osnovu činjenica utvrđenih sudskim presudama potpuno tu sliku o tome šta se događalo počevši od januara 1991. godine. Počeli smo da konsultujemo iskustvo drugih država i videli smo da nema primera koji bi u potpunosti pomogao da se u

državama bivše Jugoslavije preuzme neki model koji je korišćen u Južnoj Africi ili latinoameričkim državama. Ali u svim tim državama u okviru funkcionisanja tih komisija za istinu postoje jako dobra iskustva koja treba da nam pomognu da se ovde stvori neki model koji možda kasnije može da posluži i nekim drugim. Nadam se da neće biti ratova kao što je bio ovde, koji je zapravo jedan jedinstven slučaj, da je to u stvari jedan rat sa regionalnom dimenzijom, da je nekoliko država učestvovalo u tome s tim što je jedna država koja je viđena od drugih kao odgovorna, na njenoj teritoriji se nije odvijao rat, kao što se nije odvijao rat i na graničnim prostorima teritorije Crne Gore. Otuda naša ideja da počnemo da razmišljamo i da počnemo da propagiramo tu ideju o osnivanju Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima. Razmišljajući o tome šta se na Kosovu događalo neposredno posle dolaska međunarodnih snaga kada je zapravo prestalo važenje tog međunarodnog određenja oružanih sukoba, kada je prestao oružani sukob dolaskom međunarodnih snaga ali mi smo videli da se u narednih godinu dana, počevši od 12. juna, na Kosovu dogodio veliki broj ubistava, veliki broj otmica, nestanaka pod nerazjašnjim okolnostima i da su žrtve bili Srbi, Romi, Crnogorci, Bošnjaci ali da je bilo velikog broja nestanaka i ubistava i Albanaca koji su bili prepoznati u kosovskoj zajednici kao saradnici srpskog režima. Onda smo shvatili da zapravo treba uključiti te teške povrede neposredno nakon oružanih sukoba i proširiti da ne bismo bili suočeni sa problemom da nazivamo ratnim zločinima etnički motivisana krivična dela koja se događaju nakon prestanka oružanog sukoba. Počeli smo da nekim javnim predstavljanjem u maju 2006. godine organizovanjem jednog velikog i prvog regionalnog foruma u Sarajevu. To je bilo vreme kada je u Sarajevu radila jedna parlamentarna radna grupa na pisanju Predloga zakona o osnivanju Komisije, a da o tome javnost nije znala, nisu bile upoznate organizacije za ljudska prava, ni udruženja žrtava. Na taj Forum pozvali smo članove te Radne grupe i tada smo diskutovali o tome koliko je važan taj jedan konsultativni proces koji treba da obezbedi informisanje članova raznih udruženja, profesionalnih grupa, organizacija mladih, da bismo u jednom trenutku, zapravo sa nekim preporukama mogli da se obratimo parlamentima kao najvažnijim institucijama koje bi trebalo da preuzmu taj proces parlamentarne rasprave o osnivanju Komisije i sam postupak i proces osnivanja Komisije. Članovi bosanske radne grupe su veoma dobro shvatili u kojoj se poziciji nalaze. Da oni pišu zakon, da nije sprovedena nikakva procedura, da udruženja uopšte nisu upoznata sa tom inicijativom za osnivanje Komisije i nakon tog Forum, ta radna grupa je prestala sa radom, tražeći u parlamentu da se poštuje iskustvo drugih post-konfliktnih društava, a to je da se otvori javna debata o tome kako država treba da odgovori na zločine masovnog karaktera počinjene u prošlosti. Od tada u Bosni i Hercegovini se nije ništa dogodilo osim što je UNDP, to je jedan specijalan program Ujedinjenih nacija, počeo sa konsultacijama u okviru civilnog društva, pre svega nevladinim organizacijama o tome kako zapravo doći do neke strategije u procesuiranju ratnih zločina i u odnosu na suočavanje sa prošlošću. Mi smo od tog Sarajevskog foruma nastavili da radimo na sledeći način. Organizovanjem regionalnih foruma, sa po 200, 300 učesnika, organizovanjem regionalnih konsultacija u malim grupama kao što je ovo danas, organizovanjem nacionalnih konsultacija, i do

danas organizovali smo tri foruma, 28. i 29. oktobra u Prištini biće organizovan Četvrti Regionalni forum, a ja sam juče bila na konsultacijama u Vukovaru sa udruženjima porodica stradalih i nestalih i bili su pozvani i učestvovali u radu i organizacije branitelja i veterana. U Hrvatskoj ima veliki broj tih organizacija za razliku na primer od Srbije gde su takve organizacije i udruženja potpuno nečujna, osim što ih ima u okviru ministarstava s obzirom da su oni korisnici pomoći i određenih naknada, odšteta i primanja koje država reguliše prema onima koji su učestvovali u ratu. Šta su pokazale te dosadašnje konsultacije? Prvo, imali smo na početku jako puno poteškoća da predstavimo šta je to što mi predlažemo, zašto predlažemo, zašto suđenja za ratne zločine jesu najvažniji pravni odgovor na počinjene ratne zločine ali zašto nisu dovoljni i kako je moguće da funkcioniše regionalno telo kada imamo još uvek odnose među državama na nivou neprijateljstva, nerazumevanja i kako u sve to uključiti i Kosovo s obzirom da Srbija i dalje ima jedan zvanično veoma oštar neprijateljski odnos. Ali i jako smo se plašili kako će reagovati udruženja porodica stradalih i nestalih, naročito u Srbiji s obzirom da organizacije porodica nestalih, udruženja sa Kosova koje su sakupljale Srbe sa Kosova koji se nalaze u Srbiji, oni nisu imali neko pozitivno mišljenje i saradnju sa organizacijama za ljudska prava. Fond za humanitarno pravo je godinama bio jako kritikovan od strane tih udruženja, nekoliko krivičnih prijavi i tužbi su podneli protiv Fonda i protiv mene i onda smo se pitali kako ćemo ući u čitav taj postupak, ako oni koji su jako važni, a to su udruženja porodica, ako oni misle neprijateljski i ne smatraju da se možemo naći na istom mestu i baviti se istim problemom. Ali dogodilo se nešto što je teško objašnjivo i što samo u stvari pokazuje koliko upornost, objašnjenje, koliko stalno ponavljanje da je važno odgovoriti na ono što se događalo u prošlosti i nikako dozvoliti da budućnost bude prioritet, da se nametne kao prioritet i na političkoj sceni i na sceni civilnog društva i da se u ime te budućnosti prošlost potpuno pokrije očekivanjima dobrog života u budućnosti. Mi smo danas uspjeli da dobijemo najveću podršku svuda od udruženja porodica stradalih i nestalih. I u Srbiji imamo najveću podršku od njih. Oni su razumeli da je njihova veza sa institucijama, njihova veza sa političarima uvek u određenim prilikama, prilikom određenih obeležavanja, da su oni uvek za predstavnike vlasti, vlasti, institucije, neka brojka, a da nema ni jednog političara koji bi mogao da nabroji više od deset žrtava. Danas oni učestvuju u svim konsultacijama, naravno problem je uvek kada treba da učestvuju na konsultacijama i u forumima na Kosovu ali dogodilo se opet nešto što je ohrabrujuće. Sada u vezi da organizovanjem ovog Forumu na Kosovu mi smo imali problem da niko iz Republike Srpske ne želi da ide tamo, da su odjednom sva udruženja iz Srbije i Crne Gore bili doneli odluku da ne učestvuju na Forumu u Prištini. I tu je bilo različitih objašnjenja, naravno niko nije naveo ono što je njihov razlog i na osnovu čega su oni zapravo doneli odluku da ne učestvuju, a to je jedan politički i pritisak i savet da oni ne idu na Kosovo jer je to nepriznata država. Srbija ne priznaje misiju EULEX i da oni ne treba da idu. Ali se dogodilo nešto, ponavljam, vrlo ohrabrujuće, evo tu je predsednik Udruženja *Crveni Božur*, oni znači idu, učestvuju na tom Forumu i učestvuje Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji koje vodi Simo Spasić. I to je jedan veoma dobar znak, znači da političari nisu uspjeli da naprave potpunu

blokadu, da ubede sve porodice žrtava i predsednika da ne treba da idu nego se dogodilo da ovi sada odlučuju samostalno i kažu da je za njih regionalna komunikacija, saradnja, susret na regionalnom nivou sa porodicama žrtava najvažniji zato što već imaju to iskustvo da državne institucije ne mogu da im obezbede takvu saradnju nego oni mogu na taj način samo ako učestvuju u okviru saradnje i komunikacija u vezi sa ovom inicijativom, da tada imaju komunikaciju sa udruženjima iz svih država bivše Jugoslavije. I ja to zapravo smatram jednom velikom pobedom u odnosu na to jedno neprijateljstvo koje vlasti i u Srbiji i u Republici Srpskoj pokušavaju da nametnu čak u svim segmentima nekog javnog života, delovanja civilnog društva ali eto, ovog puta nisu uspeli. Naravno nismo uspeli nikoga da dobijemo iz Republike Srpske zato što i pored brojnih razgovora nismo uspeli, oni su odbili sa potpunim ignorisanjem da oni čuju Fatmira Sejdićua, to je potpuno nipodaštavanje neke realnosti ali nismo uopšte uspeli da nađemo argumente da ih ubedimo zašto udruženja porodica, zarobljenika, stradalih, nestalih treba u tome da učestvuju, gde god da se skup odvija i da posebno treba kada je na Kosovu. Dobro je da udruženja porodica stradalih i nestalih Srba iz Hrvatske ni jednom nisu imali tu dilemu, oni smatraju da je ta regionalna komunikacija u vezi sa suočavanjem sa prošlošću, kako oni kažu, vrlo važna tako da mi danas čini mi se imamo mnogo više rezultata nego što smo očekivali da će za ovih, počevši od maja 2006. godine da će to biti tako vidljivo. Ono što je potpuno isto bilo očekivano ali smo se na kraju ipak susreli sa problemima, ne postoji tako velika podrška od strane novinara, ne vidimo da su mediji vrlo zainteresovani za to jedno pitanje, a takođe vidimo da ima jako puno problema u poimanju čitavog tog procesa od strane nekih organizacija za ljudska prava. Kada smo konačno uobličili tu inicijativu o formiranju Regionalne komisije koja će se baviti utvrđivanjem činjenica, mi u Fondu za humanitarno pravo, u Documenti i u Istraživačko-dokumentacionom centru imali smo u vidu sledeće: da na ovim prostorima vekovima traju razne istorijske rasprave ko je kada šta počeo, šta su uzroci i da nikada nismo imali ni jednu utvrđenu zajedničku činjenicu, da je nama potrebno naspram prošlosti i naspram stvaranja nekih garancija da se u budućnosti ne ponovi, da utvrdimo činjenice koje će biti nesporne, a da ostavimo budućim generacijama stvarno jedno nasleđe koje neće biti sporno, koje će biti zasnovano na pouzdanim relevantnim činjenicama i da će ta građa biti dostupna svima, istoričarima, za proučavanje, za tumačenje, za analizu ali da treba odmah na početku da bude potpuno jasno da se nećemo baviti utvrđivanjem uzroka, utvrđivanjem na početku ko je agresor, ko je žrtva, da ćemo to ostaviti činjenicama da govore, da će sve činjenice vrlo jasno pokazati šta se događalo, da te činjenice nikako neće sakriti ni državnu institucionalnu odgovornost i da je nama na ovim prostorima to najvažnije. Da treba da imamo u vidu da ovde na ovim prostorima ni posle Prvog, ni posle Drugog svetskog rata nije bilo političke volje da se napravi jedan poimenični popis žrtava. Mi i dan danas ne znamo imenom i prezimenom žrtve, nikada nije bilo političara koji su smatrali da je to nešto najvažnije što treba da se uradi za vreme njihove vladavine. A danas imamo da je taj Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva napravio poimenični popis žrtava. Neki političari nisu bili zadovoljni brojem žrtava, smatrali su da tu nešto nije u redu, da su njihove procene govorile nešto drugo ali

konačno, sva ta nezadovoljsva su se stižala zato što je ovo popis koji se temelji na imenima i prezimenima. Nema nekog drugog popisa koji bi ponudio neka druga i veći broj imena. I ovaj popis, kako su rekli u Istraživačko-dokumentacionom centru, nije završen i da se za pet godina pojave novih deset imena... Popis je znači otvoren ali je jako dobro da eto u Bosni i Hercegovini postoji. Mi smo pre dve godine započeli rad na poimeničnom popisu žrtava na Kosovu i sada ulazimo u tu poslednju fazu kada treba da obezbedimo podatke i za sve pripadnike policije i vojske Srbije, odnosno nekadašnje Savezne republike Jugoslavije koji su stradali ili nestali na Kosovu. Potom ćemo krenuti da sačinimo poimenični popis državljana Srbije i Crne Gore koji su stradali ili nestali u oružanim sukobima na teritoriji Hrvatske i na teritoriji Bosne. Mislimo da i Makedonija treba da bude uključena, mislimo da onaj mali broj žrtava ali ipak postoje žrtve i na početku rata u Sloveniji, da sve to treba da dobije svoje ime i prezime i da konačno jednom na ovim prostorima kažemo da imamo poimenični popis žrtava i nikada više niko neće moći da manipuliše brojkama žrtava. Nismo očekivali da će to države da urade. One najviše vole brojke i najviše vole procene. Pa jednog dana je u Bosni 300.000, drugog dana je bilo 250.000 ali od ovog popisa više niko ne pominje brojke nego uvek kažu „eto, te brojke koje je utvrdio taj Istraživačko-dokumentacioni centar“. Znači to je uradila jedna nevladina organizacija i taj popis će da urade i da završe organizacije za ljudska prava. To će biti velika, velika pomoć Komisiji za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima zato što bi deo mandata bilo i utvrđivanje stvarnih žrtava ali će to već biti završeno tako da bi posao tog Regionalnoj komisiji bio olakšan. Da vidimo koje su nam šanse da dođemo do toga. Mi smo se plašili takođe kakvo će biti reagovanje udruženja žrtava u Hrvatskoj. Međutim pokazalo se da udruženja porodica žrtava, stradalih, nestalih, da oni duboko shvataju da ukoliko se oni žrtvama bave samo u svom nacionalnom, hrvatskom okviru da oni nikada neće doći do te jedne pune istine, slike o tome šta se događalo i da oko 2.000 ukupno nestalih, i Hrvata i Srba, da se njihova sudbina neće rešiti ukoliko i dalje celo to pitanje bude na nivou samo hrvatske države. Oni su jako dobro podržali, prihvatili, razumeli i oni i danas tamo organizuju razne konsultacije. Ima, juče smo baš u Vukovaru imali situaciju u kojoj su ta gradska koordinacija udruga branitelja koji su došli sa nekim informacijama o tome da mi hoćemo da formiramo komisiju kojoj bi sedište bilo u Vukovaru, a da se tome oni protive ali smo shvatili da je to jedan početak konsultacija na nivou Hrvatske i da treba mnogo više informacija, mnogo više tih sastanaka i da ne treba strahovati o tome da će izvan toga ostati udruge branitelja. Imali smo takođe problema u komunikaciji na Kosovu. U junu ove godine smo napravili prve konsultacije u Mitrovici i naravno udruženja iz Srbije, kosovskih Srba, nisu hteli da učestvuju zato što je sastanak bio u južnoj Mitrovici ali ono što je bilo dobro, došli su predstavnici nekih srpskih organizacija iz severne Mitrovice. Tokom leta napravili smo dodatno još dva sastanka, dva skupa konsultacija u Prištini i čini mi se da sad ovaj Forum će raditi i da će nekako biti, kako da kažem, klima ili razumevanje onih koji učestvuju u Forumu, da je približno nivou učesnika iz Bosne i Hrvatske. Imali smo u Prištini jednu vrlo zanimljivu situaciju koja pokazuje koliko je već zapravo postignuto u tom konsultativnom procesu. Bilo je predstavnika kosovskih udruženja koji su

smatrali da oni ne treba, nemaju šta da traže na regionalnom nivou, da njima nikada niko iz regije nije pomogao, da ih sada ne priznaju, da oni nemaju šta da očekuju od svojih suseda ali su onda počeli da govore učesnici iz Hrvatske, iz Bosne, iz Crne Gore i u roku od 45 minuta situacija sa potpuno promenila, dobili su da kažem bitku mladi sa Kosova koji su dali puno poverenje regionalnom postupku, pristupu i činjenici da će tema ili da kažem mandat Komisije biti potpuno obezbeđen time što će unapred biti određeno da će se baviti činjenicama. Ono što je pitanje i što se sve vreme ovih konsultacija poteže, kako ćemo mi za ovo pridobiti novinare, kako ćemo pridobiti intelektualce koji nisu iskreno mnogo zainteresovani, kako ćemo doći do poslanika, kako ćemo preporuke da planiramo, znači na osnovu svih konsultacija da pripremimo, sačinimo do kraja 2009. godine, kako ćemo to predati parlamentima, kako ćemo prikupiti milion potpisa koji će dati snagu toj jednoj inicijativi i kako ćemo zainteresovati parlamente da sada oni sednu i raspravljaju i kažu „ova inicijativa civilnog društva iz regije je dobra, oni su uradili ono što mogu i sada dalji proces treba da preuzmu parlamenti i vlade“. Ja i sada iz ove, i posle dve i po godine, ne mogu da zamislim, ne vidim te političare koji će se zalagati, koji će otvoriti parlamentarne rasprave, provesti sate i sate diskutujući o mandatu te Komisije ali duboko se nadam da grešim i da će ove naše konsultacije imati taj najvažniji rezultat, a to je da ćemo imati milion potpisa, imaćemo zahvaljujući ovakvim konsultacijama sačinjene preporuke koje će jasno odsljikati kakav to model Komisije hoćemo i da neće biti druge nego da će svi ti nacionalni parlamenti biti obavezni da donesu odluku o prihvatanju inicijative, otvaranju parlamentarne rasprave i donošenju odluke o osnivanju Komisije. Mi mislimo da je jedino Regionalna komisija to telo koje može da pomogne u rešavanju sudbine nestalih. Još uvek ima oko 17.000 nestalih. Još uvek ima skrivanja masovnih lokacija, tajnih grobnica. Još uvek u institucijama nema spremnosti da se otvore sva dosijea u kojima se nalaze ti podaci o tajnim masovnim grobnicama. Mi imamo suđenja za ratne zločine ali svi možete da primetite da je to zapravo mali, mali delić u odnosu na ono što je počinjeno i da zapravo ne postoji politička spremnost da se otvori ta rasprava o tome šta je počinjeno u prošlosti. Mi mislimo da ovom Komisijom, da se može obezbediti veliki broj novih podataka i dokaza o počinjenim ratnim zločinima, da ćemo sa ovom Komisijom i njenim radom uspeti da pomognemo i intenziviramo rad svih tužilaštva u regiji, da će biti primorani ukoliko su javno iznete sve te činjenice i dokazi. Mi mislimo da je važno organizovati javno saslušanje žrtava, da je to jedini način da društvo u Crnoj Gori čuje šta se događalo onima u Bosni i Hercegovini, da se čuje glas žrtava svuda, da znamo da je moguće graditi posle toliko godina jednu klimu solidarnosti i saosećanja. Mi svuda imamo veoma ravnodušna društva. U Srbiji kada sam pokušala porodicama žrtava da kažem da Srbija nije zapravo društvo, nije zajednica, nije država koja ima saosećanja čak i sa onima koje stalno nagovara da ne prihvate ni jedan kosovski dokument, da to nije društvo koje ima osećanja i saosećanja, u stvari oni su shvatili da je to tako na Međunarodni dan nestalih. Nikada nikoga nema iz vlasti da se pridruži tim porodicama, nikada niko zvanično ne obeleži taj dan niti izgovori jednu reč u odnosu na to koja je obaveza države Srbije u odnosu na nestale. A svaka država ima obavezu, ima obavezu da iznese sve podatke o sudbini nestalih i gde se

nalaze tajne lokacije. Mi mislimo da ova Komisija može da dođe do podataka o tajnim lokacijama, može jako puno da uradi da se činjenice, ja namerno ne upotrebljavam izraz istina, da se činjenice, da činjenice rasvetle tu prošlost i da zapravo budemo sasvim sigurni da buduće generacije neće praviti studentske proteste, učeničke proteste i da postavljaju javno pitanje i roditeljima, profesorima šta se to dogodilo u prošlosti, da ćemo imati tu pouzdanu građu koja će im biti dostupna. Takođe mislimo da ta Regionalna komisija može da obezbedi stvaranje klime regionalnog konteksta u kojem će žrtve iz jedne zajednice biti priznate i u drugoj zajednici. Mi sada imamo situaciju da se heroji u jednoj zajednici u drugoj zajednici viđeni kao ratni zločinci, mi imamo situaciju da se žrtve iz jedne zajednice ne priznaju kao žrtve. Hoćemo da žrtve imaju svuda to jedno svoje mesto i da budu poštovane i da svi pokažu da su one bitne. One su bitne i za naš svakodnevni život, ma koliko svima nama bio komplikovan svakodnevni život ali one jesu bitne i mi moramo da im pokažemo da one jesu bitne. Imajući u vidu da mi to dugujemo imamo obavezu prema budućim generacijama. Ja duboko verujem da mi možemo da uspemo, da mi možemo i da sakupimo milion potpisa, da sačinimo jako dobar model te Regionalne komisije, da u toj Regionalnoj komisiji budu oni za koje ćemo biti sigurni da će biti objektivni, nepristrasni, da niko na njih ne može uticati, da nećemo nikada dozvoliti na formiranje Komisije kao što je Koštunica formirao, da nikada nećemo uzeti u Komisiju članove koje je on tada birao i imenovao i ja duboko verujem da ćemo uspeli i da one koji nisu voljni, oni koji bi hteli da zaborave, one koji bi hteli da pokriju sve, oni koji smatraju da su se utopili u susede, da niko ne zna šta su oni radili u prošlosti da ćemo ih radom ove Komisije izneti i potpuno slobodno i sa pravom pokazati da su to oni i da zapravo mi danas više i ne znamo koliko je tih koji su počinili zločine, a tu su pored nas, šetaju se i čak su na nekim mestima u institucijama i odlučuju o pitanjima koja se tiču i budućnosti. Ja bih mogla sada da pričam o toj inicijativi i toj Komisiji jako puno ali čini mi se da je jako korisnije da sada vi na osnovu ovih informacija i na osnovu nekoliko tekstova koje imate ovde... Ako počnete da razmišljate o tome i ako budete usvojili bar delić onoga o čemu je govorim, a to je pre svega nešto za šta ja mislim da svi imamo obavezu u odnosu na tu prošlost, u odnosu na formiranje tog zvaničnog odgovora. Nećemo mi formirati Komisiju, ne može civilno društvo, takva Komisija ne bi bila u stanju ništa da uradi. Ono što mi možemo je to da stalno diskutujući, razgovarajući, dođemo do najboljeg modela koristeći iskustvo drugih i da onda to preporučimo i da vodimo računa da vlasti ne odstupe od onoga što smo mi stvorili tokom ovih konsultacija. I da vodimo računa da se na svim ovim prostorima, u svakoj državi, uvek dogodilo kad god ima jakog građanskog zahteva, instistiranja i jake inicijative, da je to uspevalo. Kad god je bilo malodušno, ravnodušno, ravnodušan odnos civilnog društva prema nekim pokrenutim pitanjima, nikada se ništa nije dogodilo. Ali u slučaju ove inicijative, ima jako puno volje, ima jako puno podrške, i ima problema, ima izazova rekla bih, ima ograničenja ali čini mi se da sve to možemo da savladamo. To nije takva prepreka onome što hoćemo a može da spreči uopšte da civilno društvo na kraju sačini taj model Regionalne komisije koji može da posluži da mi konačno dobijemo jedan pravi tačan, precizan zvaničan, merodavan i verodostojan zapis o onome što se događalo u prošlosti.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala Nataša. Nije lako govoriti posle Nataše, a ideja onoga što sam ja htela da vam kažem sada je neko sublimirano iskustvo komisija za istinu koje su postojale u svetu. Ako želite da studirate, da pišete rad o komisijama za istinu ne morate dalje odavde. Mislim da ste dobili sve viđenije radove na ovu temu koji su objavljeni u svetu i kod nas, tu su još neki ali ja sam ipak htela da kažem sve rečenice lično zato što imam poseban naboj emotivno vezan za ovu temu kao i svako od vas. Mislim da je to potpuno razumljivo. Htela sam da kažem da je u stvari podnaslov ove komisije, inicijative, na španskom *Nunca mas*, a to znači *nikada više*. To je bio naziv izveštaja koji je izradila Argentinska komisija za nestale. I taj izveštaj je objavljen u 300.000 primeraka, on može i dan danas da se kupi, on je jedno nasleđe Argentine, svake njihove porodice, pogotovo porodice žrtava. Onda imate slučaj u Čileu gde je predsednik Čilea, Aјlin, mislim da sam dobro izgovorila, i sam bio žrtva torture, ali on iznosi javnosti izveštaj komisije, plače i izvinjava se. On je tu krivicu preuzeo na sebe, on predstavlja državu bez obzira što je i sam žrtva. On plače, izvinjava se i svakoj porodici žrtve šalje izveštaj na kuću sa ljubaznim pismom u kome je navedeno na kojoj strani tog izveštaja državne komisije se nalazi ime te žrtve. Radeći sa žrtvama četiri godine u Crnoj Gori, to su žrtve jednog ratnog zločina, neću da sada ističem zato što ih ima više, shvatila sam koliko je za te ljude važno izvinjenje. Vidite, vi izvinjenje ne možete da dobijete u sudskom postupku. Vi istinu o tome šta im se dogodilo, zbog čega im se to dogodilo i da to nije smelo da im se dogodi, vi to tako ne možete da dobijete u sudskom postupku. Ni u krivičnom, ni u parničnom. A to je tim ljudima neophodno. Njima je neophodno i da saznaju, konačno, posle 16 godina gde su njihovi najmiliji članovi porodice i da oni prestanu da bivaju zatočeni u toj 1992, 1995, 1998. godini. Jer ti ljudi ne mogu dalje, oni nisu sahranili svoje, oni nisu otišli na grob. To je duševna bolest, to je toliko teško za njih, a verujte i za mene. I verujte za sve nas koji smo danas ovde, ja to pretpostavljam. Znači mi smo ovde zato što razumemo tu patnju žrtava i to patnju svih žrtva. Ja sam prvi put čula za *Nunca mas* izveštaj i čitavu tu ideju u Argentini o Komisiji za nestale 1998. godine u Americi dok sam studirala ljudska prava, baš kad je počinjala intervencija na Kosovu i tad sam bila ubeđena da će ona doneti samo još više žrtava. To je posebna tema. I tako, onda sam videla te bake iz Argentine, majke nestale dece, nestalih muževa, Majke sa *Plaza de Mayo*, i one u išle sa tim maramama, one nose marame na kojima su izvezena imena njihove dece kojih nema već 20, 30 godina i ja sam shvatila da ja vidim naše bake koje isto tako dele potpuno istu bol i kako su ta lica svuda ista i kako je zlo svuda isto. Na nama je da ga prepoznamo, da se sa njim suočimo, da ga prihvatimo i da decu naučimo da ga ne ponove. I zato se ja ovim bavim i zato smo mislim svi mi ovde i zato mislim da ova inicijativa ima šanse za uspeh. Zato što to nije naša birokratska obaveza već nešto što osećamo da je veoma važno i veoma neophodno prvenstveno za žrtve, a onda i za sve nas. Sad, ako dođemo na taj civilizacijski pozitivni minimum, pozitivnu nulu, da povučemo crtu i da kažemo to što je bilo to je bilo, sad ćemo da vam kažemo šta je bilo, dakle utvrdili smo činjenice svi zajedno i Crnogorci, i Srbi, i Bošnjaci, i Hrvati, i Slovenci, i Makedonci, i Romi i svi drugi i reći ćemo vam ko je od tih ljudi stradao imenom i prezimenom, u kolikom broju, zbog čega, i da nije u redu da su ti civili stradali,

da nije u redu da su deca stradala i tako dalje. Ali to je vrlo ozbiljan posao. Da vam to ilustrujem reći ću vam nešto što Nataša nije spomenula, a to je slikovito, to je u stvari šta je uradio Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva. Vidite, oni su ustanovili da je do danas na teritoriji Bosne i Hercegovine od 1991. do 1995. godine ukupno stradalo 97.207 ljudi. Od toga stvarno zastrašujuće, 39.685 civila. Sad nemam procenat ali to je gotovo polovina. I ti ljudi imaju svoje fajlove, fotografije, imena, prezimena i tako dalje, dakle to je provereno iz više izvora. I onda vi vidite procentualno koliko je tu stradalo Bošnjaka-83 odsto, civila Bošnjaka 10 odsto, Srba 5 odsto, Hrvata manje od 1odsto ostalih i tako dalje. Nešto slično pokazuje i Kosovska knjiga pamćenja koju će objaviti Fond za humanitarno pravo, konkretan broj žrtava na Kosovu. Koliko je Albanaca, koliko je Srba, koliko je ostalih. To su sve vrlo dragoceni podaci koji sprečavaju jedan već uobičajen broj laži koji se koristi i opstaje u javnom diskursu. Dakle vi ne možete ni posle izveštaja, na kraju krajeva Vlade Republike Srpske o Srebrenici, vi više ne možete da kažete da sama Republika Srpska nije utvrdila, koliko su oni utvrdili, nešto manje od 8.000 žrtava, oni su utvrdili da su srpske snage u Srebrenici 1995. godine, to je Vlada Republike Srpske utvrdila da je tako ubijeno 7.800 civila. To se u Srbiji ne zna, još uvek se ne zna, ali jednostavno to je Vlada Republike Srpske, nije to Vlada Federacije utvrdila. Dakle za to se dovoljno ne zna i to je jedna od funkcija koju bi Regionalna komisija morala da ima, a to je to saopštavanje istine, to je to obrazovanje o tim činjenicama, o istini i tako dalje. Koliko je to ljudima važno može da se vidi iz iskustva Južne Afrike. Pošto su ljudi tamo bili jako siromašni, nije još bilo televizora, onda su emitovali ta javna svedočenja i sve to preko radija i to je bilo kao u naše vreme kada su puštali *Dinastiju*, pa nikog nije bilo na ulicama, e tako i tamo nikoga nije bilo na ulicama, svi su bili oko radio aparata, svi su slušali ta svedočenja. Dakle to jeste važno, ta moralna, javna katarza jeste važna i u iskustvima ovih komisija za istinu se pokazuje da je važna. E sad, ono što sam ja ukratko pripremila jer ja stvarno poštujem to što ne morate ni da znate kakve su komisije za istinu, a ja sam mnogo naučila sada čitajući oko toga. Dakle komisija za istinu mora da bude državno, zvanično telo. Ona mora da ima autoritativna ovlašćenja koja može da da jedino država. *Vijesti* moram da pohvalim, danas imaju odličan naslov, to je državni projekt, to mora da bude državni projekat. U ovom našem slučaju to mora da bude projekat u regionu, dakle svih država, ne samo jedne. To su privremena tela, ona imaju strogo ograničen vremenski mandat. Znači imaju rok, moraju da rade da dođu do konačnog izveštaja u tom roku od na primer godinu do tri godine, To su nesudska tela za utvrđivanje činjenica o sistematskom kršenju ljudskih prava ili humanitarnog prava koja su obično vršena tokom više godina. Pošto sam ja pravica, mene posebno zanima taj aspekt i to opravdanje zašto komisija ako već imamo suđenje, o tome sam već nešto rekla ali mislim da o tome sa pravicima možemo da organizujemo tek posebne konsultacije, dakle koja su to ograničenja krivičnih i građanskih suđenja koja zaslužuju da se ode dalje, da se ode na Regionalnu komisiju za istinu. Nešto sam od toga već rekla ali moram da kažem pošto sam ja i međunarodni pravnik po obrazovanju da postoji za to uporište u međunarodnom pravu. Stidljivo ali već zvanično postoji prihvaćeno pravo na istinu. Dakle suočavanje sa prošlošću, tranziciona pravda, prava žrtava prema

ovoj Rezoluciji fantastične Generalne skupštine, osnovna načela i smerice za ostvarivanje prava na pravni lek i reparaciju žrtava teških kršenja međunarodnog prava, ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava iz 2005. godine, dakle ovde je ustanovljeno da žrtve imaju pravo na tri stvari. Imaju pravo na istinu, na krivičnu pravdu, dakle suđenja, individualno utvrđivenu odgovornost počilaca i na reparacije. Reparacije nisu samo naknada štete, materijalne i nematerijalne, ali one podrazumevaju mnogo više. Podrazumevaju restituciju, po mogućstvu povraćaj u pređašnje stanje, vraćanje na posao, vraćanje kući i tako dalje, i podrazumevaju pravo na izvinjenje, na komemoraciju, na odavanje počasti, na unošenje istine o zločinu u obrazovne knjige, dakle podrazumevaju i pravo na prevenciju. To sve ne mogu da urade sudovi. To je potpuno izvesno. A ovakva komisija bi mogla ja verujem i pokazalo se to u praksi. Sad, ko ih uspostavlja. Najčešće ih je uspostavio predsednik države dekretom što nije loša ideja ako je takvom činu prethodio ovakav jedan proces konsultacija i to vrlo intenzivan o tome kako izgleda mandat komisije, kako se biraju članovi komisije i tako dalje. U protivnom, to može da dovede do totalne zloupotrebe. Da li će dakle predsednik države, vlade ili skupština ali uglavnom državni organ koji prenosi taj državni autoritet. Veoma je važno da nevladine organizacije učestvuju u ovakvom procesu i da takav čin na kraju ima široku podršku javnosti i u društvenim grupama pogotovo onim koje su se intenzivno zalagale da suočavanje sa prošlošću. Komisije su usmerene na žrtve i na njihove potrebe u smislu tog prava na istinu. Rad komisije se završava zvaničnim izveštajem i preporukama. Preporuke su veoma važne i ne samo što su po sebi veoma važne takve kakve su nego je veoma važno da se one sprovedu, da postoji nadzor nad njihovim sprovođenjem. Podsetiću vas samo da je ova komisija za Srebrenicu imala veoma dragocenu preporuku, ona je preporučila da 823 lica budu krivično gonjena. To je bio poverljiv dokument, imena tih lica nisu objavljena, međutim komisija je sačinila takav dokument i uputila ga nadležnom tužilaštvu. Problem je što ništa od toga nije bilo, ja ne znam da li je bilo ko na osnovu tog dokumenta gonjen, čak šta više mnoga lica sa tog dokumenta su ostala na visokim funkcijama u Republici Srpskoj. Ali sprovođenje takvih preporuka bi svakako bilo dobrodošlo. Druga stvar su ove preporuke koje mogu da utiču na to da se zločini više ne ponove, dakle da promene zakone, da promene praksu, da promene knjige, udžbenike i obrazovanje budućih generacija. Da ono bude takvo da naša deca nauče da prepoznaju ponor pakla pre nego što nam se on dogodi. Kao što nam se, jel' da, dogodio, a mi smo sve to prilično nespremno dočekali i dozvolili. Eto toliko o tome. Možda na kraju ove rasprave, odnosno ovog našeg uvoda da poručim nešto i od čoveka koji vas nije sve pozdravio ali koji je sa mnom komunicirao na ovu temu, to je Milan Popović, profesor Fakulteta političkih nauka u Podgorici, veoma dragocen intelektualac koji ulaže mnogo napora u javne nastupe na ovu temu i on je podržao sve naše napore ali je rekao da neće danas da bude ovde zato što smatra da to nema šanse za uspeh. Da su vlade takve kakve su, potpuno nezainteresovane i da čak ne veruje da će Evropska unija mnogo da pomogne i da on ne želi da unosi pesimizam i defetizam i da zbog toga nije danas ovde. Sad, u pokušaju da mu nekako odgovorim, da mu kažem zašto sam ja ovde, ja sam mu između ostalog, i s tim ću da završim, mislim da

sam odužila, ja sam mu ispričala jedan događaj koji se dogodio na konsultacijama u Podgorici, ovde u maju, na kojima sam ja bila samo posmatrač. Bila je Ljilja Raičević, a to su bile konsultacije sa žrtvama, udruženjima žrtava i te konsultacije se znači odvijaju između udruženja žrtva, u ovom konkretnom primeru koji hoću da kažem, sa Kosova i to albanskog udruženja i srpskog udruženja ubijenih i nestalih. Tu su sedeli i predstavnici udruženja Vukovarske majke i razni ali ovo je sad priča između pomenuta dva udruženja. Dakle to su udruženja koja ranije apsolutno nisu komunicirala, koja nisu prihvatila da sede u istoj prostoriji, oni su sad svi bili doputovali u Podgoricu da sede zajedno i tu su već bile nekakve oštre tenzije se podigle i u jednom trenutku u tom čitavom razgovoru ustao je predstavnik Srba, srpskih žrtava i obratio se Albancima i rekao je "ali vi nikada, nikada nama niste rekli da vam je žao naših žrtava. Eto to je, ja sam to rekao, to je užasno, vi nikad to niste rekli". I onda je predstavnik albanskog udruženja, jedan stari gospodin koji je izgubio valjda i dva sina, onako ima i svoje pobijene, jedva je ustao i rekao "meni je žao, evo ja vam sada kažem da je meni žao". Ljilja će se setiti tog trenutka, ja mislim da se muva nije čula. Svi smo onako bili duboko potreseni. Mislim to je trenutak koji ja neću dugo zaboraviti, nadam se da neću nikada i želim da se zahvalim Nataši i na tome. Da nije bilo te inicijative, ne bi bilo ni tog trenutka. Ne bismo mi mi ovde sad svi sedeli i nadam se interesantno razgovarali naredna dva sata. Pa hvala Nataša i tebi i Vesni Teršelič iz Documente i Mirsadu Tokači iz Istraživačko-dokumentacionog centra iz Sarajeva što ste pokrenuli ovaj projekat. Nadam se da ćemo uspeti da ga ostvarimo ali je i proces važan. Ja vas sada pozivam, ako želi neko odmah sada nešto da kaže, može to da učini ali je po planu bilo da popijemo kafu, pa da onda nastavimo priču.

(Pauza)

Rasprava o regionalnoj inicijativi i drugim načinima utvrđivanja istine o ratnim zločinima

Tea Gorjanc Prelević: Da nastavimo. Molim vas samo za malo pažnje. Evo ovako. Mi smo, Nataša i ja smo ispričale šta smo mislile da treba i sada je red na vas. Ko želi prvi nešto da kaže na ovu temu? Evo, Velija Murić, predsednik Crnogorskog komiteta pravnika za ljudska prava, advokat. Izvolite.

Velija Murić: Ja ću veoma kratko. Smatram da nakon ovoliko godina i nakon toliko događanja na ovim prostorima sa aspekta aktivnosti i rada civilnog sektora, ništa se jače i značajnije nije moglo dogoditi nego što je potekla inicijativa za formiranje komisije radi ispitivanja prošlosti i radi suočavanja sa prošlošću. Ovo kažem prije svega zbog toga što sam kroz svoje aktivnosti u nevladinom sektoru, kroz svoje aktivnosti u nekoliko aktuelnih sudskih slučajeva vezanih za ratne zločine došao do zaključka da dosadašnja pravda na prostoru Crne Gore, a mogu slobodno da kažem i nešto šire, nije takva da bi se mogla ocijeniti delotvornom. Isto tako smatram da aktuelna ili pak oficijelna vlast, govorim o Crnoj Gori, nije pokazala pravi odnos prema vremenu u kome su se događali zločini i u vezi sa

tim, onu inicijativu da predsednik države dekretom ili na drugi način formira komisiju, plašim se da bi izgubili na značaju zbog toga što smo svedoci da najviši državni dostojanstvenici ili funkcioneri još uvijek prate, dočekuju ili na drugi način lobiraju ljude koje veliki broj stanovništva na ovim prostorima doživljava na sasvim drugi način. Taj osećaj je veoma mučan i veoma težak i mislim da bi na taj način devalvirali možda i sastav komisije, njenu efikasnost i delotvornost. Ja ću samo da vas obavjestim da sam ja učestvovao u poznatom sudskom postupku Štrpci u kome je suđeno samo jednom čovjeku. Vođa grupe koja je izvršila zločin nalazi se u pritvorskoj jedinici u Hagu, njemu nije stavljeno Haškom optužnicom na teret djelo otmice putnika, a u Crnoj Gori je još tada iz vremena SRJ, zasnovana nadležnost bijelopoljskog Višeg suda da sudi u tom slučaju. Ja smatram da bi crnogorsko pravosuđe, tužilaštvo, odnosno sud, mogli da zatraže da se tom čoveku sudi u Crnoj Gori. On je državljanin Srbije. Učestvujem aktivno u slučaju Kaluđerski laz, 23 lica je ubijeno od strane pripadnika Vojske Jugoslavije. Postupak je iniciran nakon šest godina, po našoj krivičnoj prijavi i nakon 18 meseci procesuiran je od strane nadležnog tužilaštva. Mi nijesmo zadovoljni sa načinom vođenja toga postupka i tokom postupka. Takođe hoću da vas obavjestim da aktivno učestvujemo u sudskom postupku vezanom za žrtve NATO bombardovanja, šest civila u mjestu Murino. Mi smo tu dosta hrabro krenuli sa jednom pravnom inicijativom, smatrajući da je Crna Gora dužna da naknadi štetu po sistemu objektivne odgovornosti jer ti civili nisu prizvali NATO avione, ti civili nijesu vodili nikakvu politiku, upravo oni su žrtve vođenja neke politike iz tog vremena. I završiću sa tim da je mene konačno ohrabrila vrhovni tužilac Crne Gore nedavnom izjavom kada je obrazlagala godišnji izveštaj u crnogorskom parlamentu obraćajući se jednom od poslanika, kada mu je kazala: "Kada si ti kao voditelj Dnevnika na državnoj televiziji odbrojavao *3-2-1-pali!* moja su djeca bežala pod sto". Ohrabrilo me posebno to što sam te riječi čuo iz usta vrhovnog državnog tužioca. Dakle postoji riješenost da se i ona suoči sa ovim zločinima. Eto tako, govoreći na ovu temu mi često zapadamo u stanje emocija, pa bez nekog posebnog koncepta ne možemo da izložimo sve ili pak da krenemo sa prave strane. Ovo je otvorena tema i nadam se da će ova komisija učiniti sve da se dođe do pravih stvari i suočavanja sa prošlošću. Ja podržavam ovu komisiju i učiniću sve da dam svoj doprinos u njenom radu i u stručnom i u svakom drugom pogledu.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala vam Velija, Mira Asović, Liga žena glasača, Nikšić. Izvolite.

Mira Asović: Hvala. Dakle ja sam Mira Asović iz Lige žena glasača iz Nikšića. To je nevladina organizacija koja se dugi niz godina bavi mirovnim aktivizmom i antimilitarizmom, dakle pacifikacijom ne samo regije nego i čitavog svijeta. Dakle kad pričamo o našim događajima i svemu onome iz našeg okruženja, ja ne zaboravljam ni one zemlje koje su dalje od nas. Ali počela bih moju priču. Zaista mi je uvijek teško na ovakvim konferencijama jer ovo doživljavam lično jer imam razloga da doživljavam lično jer sam u periodu prije nego što će se desiti Srebrenica bila u vezi koja nije bila pogodna tada za Crnu Goru i preživljavala

sam razne strahote u gradu iz kojeg dolazim, od pljuvanja, progona i tako dalje ali to je u ovom trenutku najmanje važno. Šta je meni važno? Mi smo ove godine krajem jula bili na prvoj Regionalnoj mirovnoj akademiji organizovanoj u Sarajevu u kojem su osim nas, učesnika iz ovog našeg regiona, naših zemalja, učestvovali i neki stranci, između ostalog Austrijanci i Irci i desilo mi se da sam bila u grupi sa jednom djevojkom koja je završila filozofiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu kod profesora Uga Vlasisavljevića koja je kad su bile strahote, sarajevske strahote, opsada, granatiranje i tako dalje, djevojka koja je Bošnjakinja, koja je tada bila jako mala, koja nije bila ni svijesna šta se dešavalo, koja sada ima 20, možda 24, 25 godina, koja je kad je sve to prošlo shvatila kako je odrastala, da je na 20 ili 25 metara od njene kuće bila kuća u brdu njenog komšije takođe Bošnjaka. U toj kući su se dešavali stravični zločini i stravična tortura nad zarobljenicima Srbima. I ona sa tim jako teško živi i na pitanje šta se desilo tom njenom komšiji i da li je on odgovarao, ne naravno, on je amnestiran, kao i svi oni što su amnestirani dakle kad su iz naših gradova kretali u ratne pohode. Prvo su bili amnestirani od države jer su uz pomoć države i naših režima kretali u ratne pohode, e strah me je što se i dan danas, nakon toliko godina, nakon toliko vremena zločinci amnestiraju, ja bih rekla jednako jako, možda sad i jače nego tada kad su dobijali svu moguću pomoć da idu na ratište, da kolju, pljačkaju i ubijaju, da budu dakle zločinci kakve novija istorija naravno ne pamti i ono što hoću da kažem, kada pričamo o ovoj Komisiji što mi je jako važno, jako potrebno i jako bitno jer ja hoću sva ta imena da imam, da generacije koje dolaze iza nas to mogu da uzmu i pogledaju i pročitaju ali šta sa ljudima, šta sa odgovornostima, šta sa sudskim procesima? Šta sa onim ljudima koji žive pored nas, za koje mi znamo da su bili zločinci, da su klali, dakle da su ubijali, da su silovali, šta sa svim tim imenima koja se povlače i dan danas po novinama gdje mi znamo da su neki, ono na vikend odlazili da uživaju, bukvalno da uživaju. Šta sa tom kulturom ratovanja koju mi dan danas imamo u našim podjednako militantnim društvima? Šta sa etničkim nacionalizmom koji je jednako jak kao i onda? Da li su nam bitne, znači Nataša ovo vas pitam da mi pomognete da shvatim neke stvari. Znači bitne su žrtve ali su meni podjednako bitni i zločinci jer utvrđivanje istine nećemo raditi samo preko žrtava nego i kroz sudske postupke jer koliko ja znam i koliko sam učena, do dana današnjeg sudski postupci su upravo ti koji nam pomažu da otkrijemo šta se zaista desilo. Toliko.

Tea Gorjanc Prelević: Zahvaljujem. Nataša.

Nataša Kandić: Pa ja mogu odmah. Ja sam u jednom trenutku u vezi sa mandatom te komisije rekla da to utvrđivanje činjenica i iznošenje u javnost, saopštavanje, to jedno očekivanje da ta komisija može da dođe do podataka o tajnim masovnim grobnicama govori to da ono što bude radila komisija, što bude prikupila, da to može jako puno intenzivirati i podstaći više istraga i u tom smislu i više suđenja. E sada imamo... mi sada ne možemo da vidimo koja je to strategija tužilaštva za ratne zločine bilo gde, bilo u Bosni i Hercegovini, na Kosovu, u Srbiji, koji su to prioriteta, na osnovu kojih kriterijuma se biraju neki slučajevi. To se vidi da ide *ad hoc*, da nema jasne državne strategije. U Bosni se sada radi

na donošenju i kreiranju te jasne državne strategije. Mi bismo sa radom ove komisije bili u mogućnosti da zbilja odlučno utičemo da se formira svuda jasna, precizna državna strategija i više ne bi bilo, da kažem nepoznanica. I tačno je to što vi kažete, ne mogu se utvrditi činjenice samo na osnovu svedočenja, javnog saslušanja žrtava. Treba diskutovati i o tome kako zapravo postojeća zakonodavstva, kako će ona uticati i da li ono što postoje rešenja u nekim zakonodavstvima, da li to može uticati i na mandat komisije u vezi sa saslušanjem žrtava i odnosa prema počiniocima. U Srbiji postoji, znači donet je zakon, naravno u odnosu na ratne zločine i u Crnoj Gori i u Srbiji i u Hrvatskoj primenjuje se najblaži zakon za počinioce, to je onaj savezni zakon iz 1991. godine, ali kada je reč o ratnim zločinima onda je u Srbiji donet Zakon po kojem može biti amnestiran onaj ko je počinio zločin ako prizna i iznese činjenice, podatke i dokaze koji govore o odgovornosti drugih, odnosno saoptuženih. Tako da mi imamo na primer u ovom najvećem predmetu *Ovčara* postoje dva zvana po zakonu svedoka-saradnika koje su ubice prvog reda, znači učestvovali su u ubijanju ali su oni priznali da su ubijali i oni su izneli podatke o odgovornosti drugih optuženih, tako da su oni potpuno amnestirani, oni ne odgovaraju niti će provesti dan u zatvoru, čak su dobili i uživaju policijsku zaštitu. O tome treba razmišljati. Vi znate svi da je Južnoafrička komisija imala amnestije za potpuno priznanje počinilaca. Neki počinioci najvišeg ranga nikada nisu pristali i komisija nije imala načina da ih natera da svedoče. Mi mislimo da ova komisija mora imati tu moć *supoena*, znači da ima moć da naredi da neko mora da svedoči nezavisno od toga sa kog nivoa i iz koje institucije dolazi ali se mora voditi računa šta sa tim rešenjima, zakonima koji znači mogu da amnestiraju potpuno one koji su počinili zločin, važno je samo da nije organizator čitavog zločina. Kako se onda odnositi prema počiniocima, na osnovu čega njega pridobiti da on govori o tome u čemu je učestvovao kad on zna da ako dođe do suđenja on će biti, on može da bude potpuno zaštićen. Znači to može da stvori u Srbiji jednu situaciju u kojoj bi neki počinioci mogli da govore. Ja računam na to, pazite, na osnovu ovog dosadašnjeg rada, brojne važne i relevantne podatke ja sam dobila od pripadnika policije i vojske i to od onih koji se ni jednog trenutka nisu mirili sa zločinima i koji se ne usuđuju da javno o tome govore zato što klima u Srbiji nikako nije takva da će svi reći "odlično što ste rekli, treba izneti to što se dogodilo". Njima je jasno da nije bilo nikakve reforme ni policije ni vojske, da taj Zakon o lustraciji nikada nije primenjen, da tog udaljavanja iz institucija onih koji su učestvovali u zločinima ili donošenju odluka da tog postupka uopšte nema, da šta više oni koji su učestvovali u tim prvim redovima, oni koji su odlučivali, da su oni dobili i odlikovanja, ne samo od Miloševića nego i kasnije i da se nalaze i dan danas u službama i u Srbiji i u Crnoj Gori i u drugim državama. Prema tome mora se stvoriti neka posebna klima ili situacija ili doći do neke promene da oni progovore javno. Možda pod nekim merama zaštite mi bismo možda mogli biti jedinstven slučaj po tome da bi svedočili onda pripadnici vojske i policije. Ali znači sve to pripada ovom procesu konsultacija u kojima se mora vrlo ozbiljno razmišljati o tome kako zapravo, kako izneti iz tog rada komisije podatke, činjenice, dokaze onima koji su počinili zločin, kako znači intenzivirati te sudske postupke, a nikako ne misliti da sada komisijama može sve to da se zameni. Ne, suđenja moraju ostati najvažniji pravni

odgovor na počinjene zločine ali mi moramo da razmišljamo o tome da ova komisija može da stvori klimu u kojoj bi mogli svedočiti oni koji su počinili zločine, a u međuvremenu došli do tog jednog svoga nekog unutrašnjeg sazrevanja i hteli to da priznaju ali da možemo ozbiljno računati na pripadnike policije i vojske koji bi u određenim uslovima, ja verujem, vrlo hteli da javno govore o onome što je počinjeno.

Tea Gorjanc Prelević: Izvolite, Koča Pavlović, poslanik u Skupštini.

Koča Pavlović: Ja zaista nisam imao namjeru da govorim. Prvo da se zahvalim na pozivu Tei, zaista mi je drago što sam danas ovdje. Nisam imao namjeru da govorim ali sam se u međuvremenu sjetio svoga onoga drugog, alternativnog identiteta. Ovde sam istovremeno i kao neko ko je na čelu Odbora za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore što me onda obavezuje da i u tom smislu nešto kažem i ono što mogu da kažem a da ne prekoračim mandat koji imam jeste da ću se ja lično truditi da sve inicijative koje eventualno budu došle ili bude neophodno da se pokrenu u okviru Odbora, ja ću to inicirati. Kako sada stvari stoje veliko je pitanje da li će one proći kroz taj Odbor, da li ću ja dobiti, to jest da li će vaše eventualno neke inicijative ili moje, vezano za ovaj posao, značajni posao, da li će one dobiti većinu, to ćemo vidjeti. Dosadašnje iskustvo baš nije bog zna kako optimistično i u tom smislu ja i želim da kažem da sam, da kažem, ovako ograničeni pesimista kada je u pitanju ova inicijativa iz može biti sličnih razloga koje je profesor Popović naveo ali ću ja pokušati da malo bliže elaboriram kad sam se već javio. Znači ovde pričamo prosto o jednom mehanizmu koji bi trebao da nam konačno omogući da se suočimo sa prošlošću i da obavimo i one ostale korake koji prethode tome finalnom suočavanju, to je katalogiziranje zločina, konstatovanje odgovornosti, krivice eventualno koja se na sudu dokazuje, ali ono što je strašno bitno jeste da... Odakle da kažem izvire taj moj ograničeni pesimizam jeste iz činjenice da ovde ipak, crnogorska specifičnost za razliku od ostalih ili od nekih u regionu jeste ta što suočavanje sa ratnom prošlošću kod nas podrazumijeva u ovome trenutku suočavanje sa političkom elitom koja trenutno vlada tako da ja potpuno razumijem institucije države koje bi trebale to da urade, zašto one to nevoljko rade. Moj ograničeni pesimizam istovremeno proizilazi iz činjenice da ovakve komisije moraju biti državni projekti i iz prakse koja je potpuno identična u zadnjih 50-tak godina, jer ova politička elita je proizvod i gotovo biološki proizvod one političke prakse iz vremena od pre 30, 40 godina i u tom smislu je naslijedila sva iskustva i mehanizme koji su primenjivani u tom periodu, a jedan od njih jeste taj da kada želite da ne uradite nešto ili da kažem da nešto betonirate, cementirate, zatvorite za neki duži perod ako ne i potpuno, onda vi osnivate komisiju, državnu. U tom smislu želim samo da kažem da dijelim skepsu profesora Popovića i da se istovremeno plašim da bi na izvestan način ta komisija mogla da bude u stvari instrumentalizovana od političke elite koja ne želi da dozvoli da taj proces izmakne kontroli, da postavi u pitanje i njihovu odgovornost, a ja istovremeno smatram i vjerujem da većina ovde prisutnih misli da je ta odgovornost neupitna. Dakle želio bih samo, da sad ne budem potpuno defetista, želio bih da kažem da je upravo zbog toga taj upravo segment, taj

početni zadatak, a to je zadatak formiranja komisije, jako bitan. On je esencijalan u smislu da ukoliko se on uradi na pravi način, onda se stvaraju preduslovi da ta komisija obavi makar dio misije koju je sama sebi projektovala. **Mislim da je ovdje značajan aspekt činjenica da je to regionalna komisija, da će ta njena regionalnost moguće biti osnov da ona prevaziđe ove naše lokalne unutrašnje barijere** na kojoj smo mi koji smo pokušavali da tu priču utemeljimo u Crnoj Gori stalno nailazili i u tom smislu želim joj zaista puno uspjeha. Samo da ponovim na kraju da ću ja u funkciji u kojoj se trenutno nalazim biti neko ko će pokušati na svaki način i da promoviše njenu misiju i da doprinese da eventualno dobije podršku te značajne institucije kakva je crnogorska skupština. Inače, konstatovao bih na kraju da u jednom procesu disolucije koji se dovršava kako neki kažu, one bivše države, ostale su neke veze koje ne samo da se nisu pokidale nego se osnažuju tako da dok se mi dijelimo, čak i onaj kulturni prostor koji se dugo održavao kao jedinstven, u zadnje vrijeme se i on segmentira, postoje neke druge veze koje se uspostavljaju, koje su prekogranične i vrlo su moćne. Regionalna saradnja je jedan od aspekata naše evropske priče, evropske priče svake od zemalja ovde iz regiona i ona je jako bitna. Pragmatički politički pristup je, ajde da pričamo o onome što nam je zajedničko, što nas povezuje. Jedna od stvari koja nas povezuje jeste ovo što sam ja ovako sugerisao ali nisam imenovao, a to je taj problem organizovanog kriminala i tako dalje, to nam je zajednička tačka ali druga zajednička tačka jeste zločin. On nam je zajednički svima. Ne govorim o našem zločinu ovdje nego zločin kao prisutan u svim državama na prostoru bivše Jugoslavije. I nije to jedino. Izbeglice su nam takođe zajedničke ili kako su ih nazivali *raseljena lica* koja u međuvremenu dešavanjima političkim u zadnju godinu, dvije, tri su postale izbeglice; dakle ona raseljena lica koja smo imali svojevremeno ovdje, dakle i to je još jedan zajednički aspekt ove naše regionalne priče i definitivno mislim da je misija ove komisije nešto što ima tu evropsku dimenziju, našu, dakle to je mehanizam koji bi nam morao pomoći, koji nam je neophodan i koji nam može pomoći da se mnogo da kažem energičnije, rasterećeni od nekih zavežljaja prošlosti zaputimo tim evropskim putem. Hvala vam.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala Kočo. Samo hoću da pojasnim još jedan vaš identitet zbog koga ste danas ovde. Vi ste autor filma *Rat za mir* koji predstavlja veoma korisno svedočanstvo o tom događaju napada na Dubrovnik. To govorim i zbog Nataše zato što je ideja da možda u nekim pripremnim projektima za sastavljanje ovih preporuka o tome kako bi Regionalna komisija trebalo da izgleda bi mogao da bude arhiviranje postojećeg materijala, pa je u filmskoj formi. Crna Gora ima tu zavidno iskustvo. Snimljeno je nekoliko filmova o ratnim zločinima, mislim da je to nešto čime može da se pohvali. Samo mi dozvolite još jednu rečenicu, nisam stigla, ranije sam dosta emotivno govorila iako sam imala tri papira onako spremljenog, faktografskih podataka o komisijama među kojima su i dve strane prevoda materijala od Amnesty International-a, a to su *Sumarne smernice za uspostavljanje delotvorne komisije za istinu* i tu možete da vidite na primer vrlo izričito, preporuka je da ni u kom slučaju komisija za istinu ne može da bude zamena za suđenja. I njene preporuke upravo treba da idu ka tome da ta

suđenja pomognu i tako dalje. Onda ste vi isto nešto govorili o problemu sa imunitetom. Amnesty smatra na osnovu iskustva svih ovih komisija od ranije da treba isključiti imunitet i tako dalje. To sam htela da kažem. I tu ima raznih stvari na koje možemo u toku razgovora da vam ukažemo, šta bi trebalo da bude *sine qua non* za početak formiranja nekih preporuka. A ovo oko defetizma i to, mislim svima nama je to sve jasno. Potpuno se slažem. Ja se donekle slažem sa profesorom Popovićem, osim u dve stvari. Jedno je izazov formiranja preporuka po sebi. Vidim da uglavnom kolege pravnici klimaju glavom. Mi smo svi tu većinom u nekim udruženjima i znamo koliko je komplikovano u nekim situacijama da se troje ljudi dogovori. Ideja da se milion ljudi dogovori o statutu komisije koji ćemo mi praktično preporučiti vladama, jel' tako, to će da bude Statut, i dogovoriti se, na kraju krajeva ja mislim da ne bi bilo loše da se mi dogovorimo i o tim članovima komisije i tako dalje. Dakle to je po meni neverovatan izazov po sebi. Da mi napravimo tako jake konsultacije, ljudi koji će se dogovoriti, dakle predstavnika građanskog društva, stručnjaka, kako bi trebalo ustrojiti tu komisiju, pa bi trebalo na taj način ne dozvoliti da ona bude zloupotrebljena, mislim da je već civilizacijsko postignuće po sebi. Naravno, sad ne želim da zvučim defetistički i da kažem, pa nema veze i ako ne osnuju komisiju, daleko od toga. Naravno, mi se zalažemo punim srcem i verujemo u to da će to kad-tad morati da se desi ali mislim da je u tom smislu proces jako važan. Eto toliko. Nataša, hoćete vi nešto? Branislav Radulović, potpredsednik Udruženja pravnika Crne Gore. Izvolite.

Branislav Radulović: Hvala na pozivu i najpre da kažem da je zaista bilo teško kontrolisati emocije prilikom tvog nastupa. Dakle postoje najmanje dva razloga zbog čega sam danas ovdje. Jedan je prosto lični, dakle sjećanje na te 90-te i alternativne organizacije kojih se većina sjeća ovdje, to je dakle prvi alternativni studentski antiratni pokret i studentski forum i Odbor građanski za mir, jer je većina nas otprilike bila oko tog Odbora. I druga stvar je jedan krajnje profesionalan odnos koji je došao sa vaše strane, dakle ja sam dobio vaš materijal i kao potpredsednik Udruženja pravnika osetio sam potrebu da prosto razradimo dalje aktivnosti jer kao što vidimo ovdje je zaista dobijena jedna nesumnjiva podrška inicijativi koju ste vi i gospođa Kandić ovom prilikom uradili. E sada ja bih želeo da unesem malo više optimizma iz prostog razloga zato što put postoji. Ako smo se 1990. godine svi okupili, nas možda 500 ili 1.000 na trgu Ivana Milutinovića tada i vjerovali da je moguće zaustaviti rat, valjda možemo procesuirati nešto što je elementarno civilizacijska stvar 2008. godine. **Dakle prvo ću početi i to vrlo konkretno saglasnošću sa kolegom gde sam apsolutno protiv toga da se jedna ovakva komisija formira dekretom predsednika države. Time bi sve kompetencije oko osnivanja i sastava komisije prenijeli na personu.** Lično, ne slažem se s tim. Bez obzira na personalitet, bilo koji personalitet. I bilo koje države u regionu. Druga stvar, da je ova inicijativa samo za inicijativu u Crnoj Gori dijelio bih mišljenje uvaženog kolege poslanika i profesora Milana Popovića. Međutim činjenica da će ona biti u sedam regionalnih centara niko od njih to neće smeti da uradi iz prostog razloga što su svi na putevima evroatlanskih integracija. Znače, ne možete graditi imidž evropskog društva, a onda blokirati

elementaran civilizacijski proces koji se postavi pred vama. I zato, da budem vrlo operativan i kratak, evo Tea, mi ćemo nastaviti razgovor na ovu temu, smatram da sem onog što ste vi kazali vrlo precizno, tu inicijativu treba procesuirati prema parlamentu, jako je dobro da je ovdje predsjednik Odbora za ljudska prava, i onda svaki od subjekata koji se nalazi unutar te komisije, političkih subjekata, prirodno se mora legitimisati. I onda ćemo imati jasnu situaciju. Da u Crnoj Gori postoji za ili protiv, većina. I na bazi toga je kasnije vrlo lako procesuirati svoje aktivnosti jer prosto je neshvatljivo za Odbor za ljudska prava, i biće im jako teško da obrazlože zbog čega odustaju od ove inicijative. Jer bojim se da smo napravili korak više, a to jeste mi smo govorili o njenom mandatu, o njenom postupanju, kakvi su njeni efekti, kako ćemo izvoditi svedoke, o statutu, a mi zapravo te komisije nemamo. I mislim da je primarni interes, dakle ljudi koji su zainteresovani za ovu inicijativu da u svih sedam regionalnih centara naprave odgovarajuću građansku inicijativu da obezbede da se dođe do konstituisanja te komisije. Dalje stvari idu mnogo, mnogo bolje. I zato, evo samo na kraju dakle na ime naše već vrlo intenzivne saradnje Tea, možete računati na pomoć Udruženja pravnika upravo u tom dijelu što se treba znači konstituisati pritisak na Odbor za ljudska prava, pa na kraju krajeva obezbediti da vidimo izjašnjenje, na kraju krajeva biće nekim subjektima vrlo teško da to odbiju. Hvala vam.

Tea Gorjanc Prelević: Zahvaljujem. Ja bih sada zamolila Natašu da nam samo kaže u nekoliko rečenica šta su sledeći koraci i kako izgleda dalje saradnja na formulisanju tih preporuka u regionu. Jer bi trebalo da te preporuke budu zajedničke, znači regionalne, svim našim skupštinama, jel' tako? Izvolite.

Nataša Kandić: Pa ono što je dobro da uđe danas u zaključke je da se apsolutno ne treba ponoviti ono što je bilo loše iskustvo kao što je bilo formiranje komisije odlukom Koštunice, da je zapravo jedini način koji će da obezbedi zbilja učešće parlamenata, a to je da inicijativa mora biti upućena prema parlamentima. Inače se niko neće zalagati da predsednici vlada ili predsednici država donose odluku o formiranju komisije, apsolutno. Tu postoji potpuna saglasnost svih do sada koji su učestvovali zato što smo mi, objašnjavajući inicijativu iznosili dobre i loše primere. Čak i u slučaju Argentine gde je komisija osnovana odlukom predsednika Alfonsina i tamo se na kraju... on je morao da da ostavku pre isteka mandata iako je učinio bar što se tiče sudbine nestalih jako dobre stvari ali se pokazalo da bez parlamenta takva jedna inicijativa i takva jedna komisija apsolutno gubi legitimitet i nema podršku i onda ima svih tih mogućih zloupotreba kojih se mi bojimo. Ono što mi sada očekujemo je da ove konsultacije budu vrlo široke, a naravno mi ne možemo, ne znam, milion pojedinaca uključiti u to, to je prosto nemoguće. Ali što više različitih grupa unutar civilnog društva treba da bude uključeno kako bismo na vrlo jedan precizan, detaljan i relevantan način formulisali te preporuke. Mi hoćemo da izbegnemo svaku mogućnost zloupotrebe ili da kažem nekog formiranja, potpunog prepuštanja institucijama države da formiraju sve te elemente koji će se odnositi na mandat i rad komisije. Mi treba da budemo tokom ovih konsultacija, da budemo toliko osposobljeni, da budemo vrlo jasni kada predlažemo koje vrste

povreda treba da budu u mandatu komisije, na koji način će komisija raditi na rešavanju pitanja nestalih. Onda oko odnosa i učešća saslušanja eventualno počinilaca. Jesu preporuke Amnesty Internationala takve da potpuno isključuju amnestiju ali treba voditi računa šta je sa zakonodavstvom. Imamo zakonodavstva koja su putem zakona uveli amnestiju i treba o tome da vodimo računa, a ne da radimo nešto što je potpuno suprotno od nekog zakonskog okvira. Ja mislim da treba da tražimo da se formira operativno telo koje će izgraditi kriterijume na osnovu naših preporuka o tome kako će se vršiti izbor članova komisije. Tražićemo, na primer da organizacije za ljudska prava mogu da predlože, ne znam, jedan određeni broj članova. Nema te komisije ukoliko u njoj nema predstavnika udruženja žrtava, toga apsolutno nema. Onda treba da razmotrimo tu situaciju da u svakoj državi treba da postoji nacionalna kancelarija komisije i meni se čini da je to možda neka situacija zbog koje će čak i oni koji se plaše zapravo da ne podpadnu pod taj da kažem, pod taj proces suočavanja i sami zbog svoje odgovornosti, pristati zapravo. Zato što će svako društvo, država, imati na kraju rada te nacionalne komisije prikupljene sve podatke o žrtvama koje su na toj teritoriji. Imaće sve podatke koje će dobiti od službi, policije, vojske, imaće podatke o tome šta je počinjeno, a onda ta centralna komisija, ta Regionalna komisija, kada složi sve to što se prikupi u okviru nacionalnih da kažem podkomisija ili nacionalnih komisija, e ona je toliko važna, znači ona mora da na jedan pouzdan, merodavan, tačan način, napravi tu jednu sliku koja će da govori. Te činjenice će same da govore o tome šta je počinjeno, a onda to će istovremeno biti i mapiranje ratnih zločina i mapiranje žrtava i mapiranje počinioaca i mapiranje onih da kažem nivoa odgovornosti unutar institucija. Sve će to biti elementi te slike. E sad, naše je da te preporuke tokom ovih godinu dana, te preporuke formulišemo na jedan stručan način. Znači moramo voditi računa o tome da mi ne tražimo zamene za suđenja, da mi znamo da na ovaj način možemo da pomognemo da suđenja budu racionalnija, da obezbedimo više dokaza i da se u tim suđenjima za ratne zločine, da se odvija ta potrebna regionalna saradnja. Bez regionalne saradnje nema ni dobrih suđenja za ratne zločine. Ukoliko u suđenjima za ratne zločine nema žrtava koje će da svedoče, nema tu nikave pravde za žrtve, a svaka presuda ona mora da je pravična ali pravična i u odnosu na počinioce ali i u odnosu na žrtve. Ja vidim veliku ulogu civilnog društva, odnosno različitih grupa civilnog društva u formiranju tih preporuka. Pazite, nema ni jednog državnog organa koji može da bude kompetentniji od nas koji učestvujemo u ovom konsultativnom procesu i koji ćemo provesti ne znam koliko sati i sati razmišljajući o mandatu, o vrstama povreda Ženevskih konvencija, o tome kako raditi, rešavati sudbinu nestalih. A onda, kada sve to pripremimo parlamentarna rasprava je važna. Bez toga nema. Mi moramo imati poslanike koji će biti stručni i kompetentni da o tome raspravljaju. Znači moraju imati materijal koji će im pomoći da onda ta rasprava bude krunisana, da kažem njihovom velikom strašću, angažovanjem i zalaganjem da se formira to.

Branislav Radulović: Sve to što ste kazali je u redu ali prvi i osnovni odgovor oficijelnih vlasti biće „mi imamo regularne institucije sistema i mi ne želimo da izađemo van institucija sistema“. Tea, razumijete taj odgovor koji će uslijediti od

oficijelnih vlasti? Mi moramo da damo sledeći odgovor: „da ali ste imali 16 godina i vrlo malo toga je urađeno“. Dakle to je dodatan argument uz sve ono što ste vi iznjeli sa čim se apsolutno slažem. Dakle prošlo je 16 godina. Institucije sistema su zakazale. I upravo je zato neophodan građanski *support* iz razloga što ako budemo čekali još 16 godina, te pravde neće biti.

Tea Gorjanc Prelević: Profesorka Mirjana Kuljak, izvolite.

Mirjana Kuljak: Za mene se sad postavlja pitanje kako da ovu stvar formiranja komisije plasiramo na način da ona stekne legitimitet, da zaživi, da poprimi snagu, da dobije podršku u parlamentu i tako dalje. Znači meni se čini da je to kritično iako su svi ovi momenti jako bitni ali kako da postignemo da se taj kritični momenat ostvari. Situacija je sada, a pravници će znati bolje, novi ustav Crne Gore je takav da rješenja koja idu prema, odnosno da nevladin sektor ne može prema parlamentu ništa da uradi ukoliko to ne prihvati neka parlamentarna stranka. To je razlika u odnosu na zakonsku regulativu kakva je bila prije ovog rešenja u Crnoj Gori. Dakle ako stranke u parlamentu to ne podrže, nema šanse. Znači kao nevladin sektor direktno sve mora ići preko stranaka. E sada, u parlamentu je struktura stranaka sledeća. Vladajući, znači pozicija koja je bila u ratu, personalno i kao stranka i tako dalje, veliki dio opozicije SNP koji je takođe bio jedinstveni DPS, iako su bili u ratu tako da realan interes njihov nije da to direktno, jasno, otvoreno prihvate, a da im se to na neki način ne podvuče pametno jel', morali bi čekati 10, 20 godina da oni dožive biološku obnovu, da oni pristanu na to, to je kasno. Ali znači konfiguracija u parlamentu je takva da oni realnog interesa nemaju jer su lično vezani, njihov kapital potiče iz toga vremena, lični kapital. E sad, pitam se na koji način izvesti uz ova ograničenja... ovo je odlično što je kolega Pavlović, što je u tom Odboru, plus treba dijelovati taktički i strateški, jako osmišljeno, a to znači kako obezbediti podršku u Odboru od strane stranaka koje realno nemaju interesa s obzirom na njihov personalni sastav i njihov procenat koji ima i pozicija i opozicija, nacionalno razvrstani na žalost, u Crnoj Gori. Mislim da ovako, moje viđenje, treba oko njih napraviti kao, često to koristim, crvena krvna zrnca oko njih. A to je, jedno je ovo što je regionalnog karaktera, drugo je međunarodne inicijative, institucije međunarodnog prava, ja stvarno nisam pravnik, pa ne znam, koje bi skupštini i takvoj strukturi podnjelo, nekako pod nos da kažem stavilo nešto što oni ne mogu da odbiju ali da se ne deklariraju da su protiv integracija, protiv nečega što je evropsko. Dakle ta crvena krvna zrnca iz međunarodnog okruženja, a što iznutra, znači što bi unutar trebalo podstaći kod tih stranaka, zato je strašno važan ovaj nevladin sektor i druge, znači inicijative mladih, koje biološki nisu vezane, biološki nisu učestvovali u tom vremenu mada njihovi roditelji i šta ja znam jesu, međutim mladi ako se povežu sa inicijativama regionalno, pod onim divnim *nikad više* to je nešto što je zajedničko mladima na terenu, zbog čega oni imaju iste boljke, trpe iste posledice, lično nisu učestvovali u tome ali jesu njihovi roditelji ali posledice trpe svi iste, mladi ljudi. Tako da su to one zajedničke tačke, prostori kroz koje čini mi se, uzimajući u obzir baš slušala sam što su kolege govorile i to je ono što nam pruža prostor, ne za optimizam nego realno da djelujemo kroz to. E sad ovim pravnim

drugim tehničkim, nisam još pročitala materijal, videću, **mislim da je to neki prostor, sažimamo se kao crvena krvna zrnca, iznutra preko mladih, akcija mladih, preko stranaka, svaka stranka ima svoje mlade, pa prvo preko mladih gdje oni neće moći, vezujući ih to *nikad više* regionalno, da učestvuju, a onda će njihove stranke teško moći to da izbjegnu i onda kad to dođe jednom na Odbor skupštinski, onda teško da će uopšte imati argumenata, izgovora da kažu „imamo mi komisiju“**, pa onda vrhovni državni tužilac pokrenuo je Morin, ovoga-onoga, više to otpada kao argumentacija. Eto toliko za sad. Ne znam, možda sam totalno u neznanju ove situacije ali taktičko-strateški kako taj put neki... Pa evo, ja ću podržati to dok sam živa, čini mi se gde god mogu. Nema smisla živeti na ovim terenima a ne uraditi nešto da se to etičko tkivo koje nas je na Balkanu povezivalo, dok je bilo zdravo OK, ali onemogućiti da se to ponavlja. **I zato mi se jako sviđa to *nikad više***. Jer svaka generacija... Ja sam osjetila blagodet onoga što su mi roditelji, ta generacija posle Drugog svetskog rata, blagodet ali neraščišćena pitanja koja... ja nisam, ja sam kasnije osjetila, da li je to bilo 18-ta, 41-va, ne znam podjele ove ili one, nikad ih nismo prevazišli. I zato uvijek padamo, zato svaka destabilizacija sledeća na Balkanu, svjetska nas vodi na nivo niže i niže i nikako da stanemo i zbog toga osjećam tu odgovornost da kroz ovo pitanje uspostavimo etičko tkivo na Balkanu koje bi moglo da ide pogled u budućnost *Nikad više*, ali pogled u budućnost ali da ove političke stranke i parlament, jednostavno da im se to stavi u Ustav i oni ne mogu da odbiju to. Evo, hvala.

Tea Gorjanc Prelević: Mirjana hvala, potpuno ste na tragu. U aktivnost na regionalnom nivou su uključene i grupe mladih, o tome ćemo verovatno da čujemo nešto i kasnije. Ja bih samo htela da kažem nešto o Evropskoj uniji, nezvanično, nemamo još uvek njihove predstavnike nismo još uvek uključili, ja mnogo očekujem podršku od Evropske unije iz nekoliko razloga. Prvo njima jedan od ciljeva integracije i tako dalje, je regionalna saradnja, drugo je vladavina prava, demokratija, poštovanje ljudskih prava, treće je situacija koju sad imate u Španiji. U Španiji postoji pakt zaborava koji se sad očigledno otvara. Znači postoji potreba i u Evropskoj uniji, imate priču o Fojbama i tako dalje. Mislim da to nije daleko od toga da sve druge države to razumeju, a na neki način mislim, stvarno sam ubeđena u to da bi takva regionalna komisija na Balkanu jedina mogla da predstavi garanciju Evropskoj uniji da mi nešto slično ponovo nećemo pokušati u budućnosti. Javio se za reč Boris Raonić, pa onda Ajša. Izvolite Nansen dijalog centar, Inicijativa mladih za ljudska prava. Jesi ti bio ranije, ja nisam videla? Izvini, dobro, pa onda Ajša, Forum mladih Crne Gore, pa Aleksandar Zeković istraživač kršenja ljudskih prava. Izvoli Borise.

Boris Raonić: Hvala. Ja koliko mogu da primjetim, eto ukoliko se ne zamjeram organizatorima, pokušaću možda da sumiram ovo što sam ovdje čuo, mi imamo neki konsenzus da je ovo potrebno. Imamo već konsenzus i oko toga da treba već raditi na implementaciji, ja to vidim kroz razgovor oko toga gdje mogu biti problemi. Ono što ja mogu da odmah kažem, s ovim mojim prethodnicima imam neko blago neslaganje, a ono je u tom smislu jer mislim da probleme ne identifikuju na pravi način. Mi živimo u Crnoj Gori sa ovakvim temama evo već

na dnevnom redu su manje ili više već 20 godina. Onaj koji može da bude protivnik ovakve ideje u Crnoj Gori sigurno neće, ono što sam čuo od prethodnih govornika, reći mi smo protiv te ideje. Oni su savršeno pametni i savršeno dobre spin doktore imaju u svojim timovima da će, eto bar ja tako predviđam, razvoj situacije biti, podržaće svesrdno ovu ideju jer to je na fonu njihove politike i tako dalje ali šta će dalje biti? Ja problem identifikujem u pravljenju nekih opstrukcija ili simuliranje budućeg rada. Mi ćemo vidjeti u Crnoj Gori sada kroz izjave i stranaca koji dolaze u Crnu Goru, da ih sada ne nabrajam, i javnih funkcionera ili ljudi iz tužilaštva, sudstva i tako dalje, postoje suđenja za ratne zločine, jel' tako, Crna Gora se suprostavlja tome i slično. E nije tako. Znači ukoliko uzmemo bilo koji primer od evo, gospodin Velija Murić je tu, Štrpci, presuđeno je Ranisavljeviću, da li Crna Gora zna šta se desilo u Štrpcima, ne zna, šta je bilo sa svim ostalim, ništa se nije desilo, slučaj završen i tako dalje. Šta se dešava? Evo, Sabina je tu iz Bukovice, šta se dešava u Bukovici? I dalje imamo sad istragu, imamo imena, sve je super, imamo organizovan povratak ali šta je iza te fasade, nema nalogodavaca, nema inspiratora, nema povratka, sve se simulira. **Mislim da je najveća opasnost u Crnoj Gori da će se svesrdno od svih tih koje su čak i moji prethodnici identifikovali kao nekog ko neće protiv svoje ideje, svi će oni reći sjajna ideja, super, svi će oni doći na osnivanje, svi će oni to podržati, neće biti problema ni kroz komisiju, ni kroz skupštinu i tako dalje, osim par ostrašćenih nacionalista kojih je svega par koji će se usuditi da kažu da su protiv toga ali iza će se praviti ta prava opstrukcija.** I tako se radi ne samo na ovome o čemu mi razgovaramo, takva je savršena opstrukcija i kad je u pitanju, ne znam, sad borba protiv korupcije. Mi imamo sve institucije, imamo neke statističke pokazatelje i tako dalje ali da li se nešto konkretno dešava, da li se nešto mijenja, ne mijenja se. E mislim da s obzirom da su ovde evo, Bane govori prije 20 godina smo formirali nešto. Znači vidim tu i sijede glave ljudi od iskustva i tako dalje. Mislim da nakon 20 godina vi prvenstveno, a možda, eto ja sam tu negde između tih mladih i starijih, moramo biti malo pametniji i problem identifikovati na pravi način i možda prejudicirati ono što će biti njihova strategija. Ja neću reći ko su ti konkretno jer to je svima nama ovde jasno kome ne odgovara ta priča i ko ima te savršene ljude da spinuje ovakve vrste priča. Tako da predlažem svima nama da se ovde pozabavimo na koji način u ovakvom razgovoru i situacija kako je vidim, a vidim kroz milion nekih drugih tema koje su svakodnevno na agendi javnosti u Crnoj Gori da se sve te priče na razne načine simuliraju, opstruiraju ne dovodeći u opasnost ono što mi vidimo na toj fasadi kako se plasira kroz razne medije tako da imamo ovde ljude iz medija oni će sigurno to podržati ali će na žalost to biti jedan ili dva članka u kojima će se nešto reći. Civilni sektor u Crnoj Gori će nešto reći, na žalost nema interesovanja od Evropske komisije, po fondovima nema novca za to i to je tako. I tako redom. E sad ukoliko prihvatate ovo što ja kažem, mislim da bi nam mnogo pametnije bilo da se mi u ovakvom razvoju situacije već sada postavimo. Ja nemam nikavu dilemu da će razvoj situacije biti ovakav.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala. Ajša.

Ajša Hadžibegović: Hvala, ja sam Ajša Hadžibegović, organizacija Forum mladih i neformalne edukacije. Bila sam jednom na Regionalnim konsultacijama sa mladima i to je možda i tema koju bih najviše da dodam diskusiji, a koja je već pomenuta. **Meni se čini da ako osnivamo Regionalnu komisiju da je jako bitno da razmišljamo o tome kako ćemo uključiti mlade i u osnivanju i negde u sprovođenju i onda u rad te komisije. Ali ono što je možda najbitnije, šta onda sa nalazima te Komisije?** Ono što se čini mi se uporno dešava i mi sad smo već počeli da nekako ispitujemo kakvo je razmišljanje mladih na ovu temu, to je jako daleko od njihove realnosti, jako daleko. Koliko god da su roditelji učestvovali i da su porodice na neki način uključene ili ne, njihova realnost danas je da i ono što je možda i mentalitet u Crnoj Gori da nema potrebe da pričamo ni o čemu. To je ono što je po meni prva prepreka, pogotovo kad su u pitanju buduće generacije koje treba da rade s ovim rezultatima, pogotovo da su svijesni toga da gradimo tu neku budućnost koju hoćemo. **Moje razmišljanje je uvek da identifikujemo probleme, slažem se sa Borisom ali i koji su to načini da se oni prevaziđu. Jedan od načina po meni jeste informisanje, po meni jeste javnost i ove konsultacije, a onda i rad Komisije. To je nešto što bi apsolutno bila preporuka da se iskoriste svi mogući momenti, to uveže sa društvenim trenutkom u kojem mi želimo da uđemo u Evropu, da uđemo slobodno, otvoreno, bez nekog tereta i u kome želimo da, rekla bih te opet mlade oslobodimo tereta sa kojim bi ulazili bez raščišćavanja svih činjenica koje su u prošlosti.** Znači ključno, evo negde da zaključim i možda i da pomenem šta smo mi planirali vezano za konsultacije sa mladima u Crnoj Gori, da ćemo apsolutno pokušati da vidimo šta je njihovo razmišljanje, da li treba Komisija ili ne i zašto *da* odnosno zašto *ne* i vjerujem da će ti nalazi biti zanimljivi ali s druge strane mislim da je jako bitno da bi uključili veliki broj ljudi da bi oni shvatili šta nam donosi to samo saznanje, činjenica da ovaj proces bude apsolutno javan i da uključi što veći broj ljudi i ne samo onih, opet ponavljam, ne samo onih koji su tu već 20 godina, koji su tu kao što smo mi sad okupljeni za stolom i svi ćemo klimnuti glavom jer se svi time bavimo, nego upravo i oni koji su indiferentni prema ovome ili čak koji su potpuno protiv, znači da i taj dijalog imamo. Eto toliko, hvala.

Tea Gorjanc Prelević: Saša Zeković, izvoli.

Aleksandar Zeković: Zahvaljujem se i ja na mogućnosti da nešto kažem. Ja bih se pridružio ocijenama kolege Radulovića i profesorice Kuljak u nekom, da kažem malo optimističnijem tonu iz razloga što upravo pominjemo ovu regionalnu dimenziju. **Znači, koliko god smo ovde čuli jako kvalitetno postavljene ograničenja koja ćemo mi imati prilikom promovisanja ove ideje i uopšte zastupanja prema onima koji treba da donesu odluku konačno o ovome, mislim da nam je itekako značajan saveznik u tom dijelu upravo taj proces evropskih integracija i kontekst regionalne saradnje.** I složio bih se s onim ocijenama da će zaista biti teško ne prihvatiti neku jako dobru i kvalitetno prezentovanu ideju ako je ona recimo prihvaćena u nekom drugom, kako je ovde već rečeno, regionalnom centru. I to je nešto što nam jako dobro ide na ruku. S druge strane zaista imamo puno ili ćemo se susresti sa jako puno izazova na

domaćem planu, konkretno ako govorimo o Crnoj Gori. Jako interesantno i važno ovo što je profesorica Kuljak istakla da Crna Gora ima mnogo tema i prije 1991. godine koje na žalost nije sklonila sa dnevnog reda. I to su teme koje jako limitiraju crnogorski razvoj i na neki način mogu da budu da kažem jedan, da imaju jedan negativan odražaj i na samu ovu inicijativu. Zašto mi preskačemo i neke teme iz 1918. godine, teme iz 1941. godine i tako dalje jer i one su izuzetno važne. Mi vidimo kada je god neka važna politička tema, mi se uvijek setimo nekih replika iz prošlosti i pogotovo ove iz 1918. godine, jako puno na tim događajima insistiramo, možda u nekih zadnjih sedam, osam godina. Kada bude opet da kažem neka vrsta političke, stranačke potrebe, možda ćemo malo više insistirati na onome što se dogodilo 1941. godine, pa opet ćemo preskočiti na 1991. i tako dalje i tako dalje. Tako da bi možda u tom kontekstu... Zašto ovo pominjem? Ako govorimo o tom mandatu nacionalne podkomisije ili nacionalne kancelarije, možda bi valjalo razmišljati i o tom mandatu da bude neki širi vremenski okvir, a da na neki način ipak ne zaboravimo i ova dva da kažem, ova dva događaja. Ja bih podsjetio na jedan događaj, a opet u kontekstu snage civilnog društva u Crnoj Gori gde bih rekao da ipak ovom događaju, konkretno početku ovih konsultacija, ipak jedan događaj iz maja 2007. godine gde je grupa od dvadesetak intelektualaca, aktivista i aktivistkinja civilnog društva i novinara... znači iza njih nisu bile organizacione strukture, to su bili pojedinci koji su uspjeli da itekako značajno na dnevni red postave jednu temu iz procesa suočavanja sa prošlošću i da u stvari onemogućće iako možda to može u ovom trenutku da djeluje kao jedna destruktivna stvar, ali ipak onemogućće jednu zaista ozbiljnu namjeru političke elite u Crnoj Gori da na neki način zaobiđu ono što se događalo u prošlosti i da se čak promovisu u neku vrstu mirotvoraca. Znači jedan veoma značajan događaj gde je došlo do izražaja ne snaga nevladinih organizacija, ja puno zaista u to ne vjerujem, ne vjerujem da tu ima neke da kažem preterane demokratske strukture, a uz to naglašavam da i nevladine organizacije imaju određenu vrstu ograničenja koje su često tog programsko-projektnog karaktera jer se često bave nekim temama dok postoji neki projekat. Kada se zaustavi neki projekat ta tema se zaboravlja i to je zaista jedna istina. Ja vjerujem u pojedince i pojedinke koji zaista mogu i ovu inicijativu da izvedu do kraja. Tim prije što rekao sam, imaju tu podršku sa regionalne dimenzije, regionalnog konteksta ali zato je važno širiti i ono što mi se sviđa i što je rekla gospođa Kandić, treba širiti. Naravno nemoguće je stvoriti savez od milion ljudi ali je zaista moguće stvoriti savez od mnoštva pojedinaca i pojedinki koji zaista imaju jednu, ne bih rekao ideološku, političku nego imaju civilizacijsku potrebu da ovu temu stave na dnevni red. Zaista u ovom kontekstu kad opet govorimo, zaista jeste obeshrabrujuće, imamo ovde predsednika parlamentarnog Odbora za ljudska prava koji je vrlo rijetko u dosadašnjem radu uspio da postavi neku važnu temu iz oblasti ljudskih prava na dnevni red tog parlamentarnog Odbora. Ne govorim ovo kao njegov profesionalni propust nego upravo kao svijest tih ljudi koji će sutra glasati o nekoj inicijativi, koliko u stvari oni imaju senzibilitet za ljudska prava. I sa kim mi sutra imamo posla. Znači to je zaista nešto što je toliko porazno da recimo svjedočenja žrtava torture nisu mogla da se pojave na dnevnom redu parlamentarnog Odbora. Znači bez prejudiciranja, bez usvajanja

nekim zaključaka, preporuka, nego čisto da se pojave pred nekim mjerodavnim parlamentarnim tijelom, to je bilo onemogućeno i to je već urađeno u nizu slučajeva do sada. Ja sam opet optimista iz razloga što se ova inicijativa budi u Crnoj Gori. Gotovo od maja 2007. godine, imali smo mart 2008. godine gdje smo pokušali da prozvedemo čin izvinjenja šefa države prema Bosni i Hercegovini i njenim građanima, gotovo da se tema suočavanje sa prošlošću ne stavlja na dnevni red. Nema je. I svima to odgovara, gotovo čitavoj političkoj strukturi. Tu je opet dobro rečeno, mi imamo toliko izmiješanu političku strukturu, imamo one koji su bili učesnici u ratu i one koji su bili saučesnici i one koji nemaju svi, kad im kažete o postojanju žrtava na nekoj drugoj, u nekoj drugoj, kako je ovde rečeno zajednici, strani, oni kažu „a što je sa našom“. I to zaista stvara opet jedan začarani krug i tako dalje ali opet kažem ovo je dobro jer ova inicijativa budi u Crnoj Gori temu suočavanja sa prošlošću koja je bila jako intenzivna jedno vrijeme, međutim poslednjih godina od silnih procesa evroatlanskih integracija i tako dalje, to je tema koja nije zahvalna jer ona zadire u prošlost, a mi ne želimo sa se bavimo prošlošću, mi želimo da imamo svijetlu budućnost, a to je Evropa po svaku cenu i to što prije i tako dalje i tako dalje, i to je da kažem jedna... I naravno, termini koji idu za ljude koji insistiraju da se nešto malo više govori o prošlosti, da su to nekonstruktivni ljudi, da su to kritičari, nedobronamjerni i tako dalje i tako dalje. Tako znači ja opet kažem i to je dobro jer mislim da time budimo jedan proces koji je na žalost bio uspavan, vjerujem da on može počivati upravo na pojedincima i pojedinkama, ja vjerujem da on može da dođe do određene tačke. Ako vidimo da taj proces počinje da biva zloupotrebljen od političkih struktura, mi smo dovoljno svijesni da kažemo da to nije ono što mi predlažemo i da to nije ono kako teče u regionu, pa to i sa te strane možemo zaustaviti i na vrijeme nas izvući iz toga, pa političarima prepustiti i reći evo, vi to radite tako. Opet nisam toliki ni pesimista kad govorimo o vladajućoj strukturi jer i tu ima, u istina manjem koalicionom partneru, bilo je određenih inicijativa koje se tiču čak i uspostavljanja određenih mehanizama javnog tipa za suočavanje sa prošlošću. Podsjećam na inicijativu, istina ona nije još uvijek procesuirana, nije dobila očekivanu podršku ali opet u manjoj vladajućoj partiji postoji određeni broj pojedinaca na inicijativu poslanika Rastodera koji je pokušao u dva navrata da pristupi osnivanju jednog javnog instituta za dokumentovanje o činjenicama iz prošlosti. To je negdje na fonu ove inicijative tako da u tom dijelu možemo i razmišljati o saveznicima, a naravno imamo tu i neki broj manjih političkih partija. Zaključiću time da sam zaista možda bio na neki način obeshrabren, kako ide vrijeme sve se više sužava mogućnost i prostor da mi govorimo o onome što se događalo u prošlosti. Vi znate kako je prošla inicijativa Liberalne partije, upravo je sve to u tom kontekstu i nekako mi se čini da ova inicijativa je ipak u pravcu da se mi možemo probuditi i da se može okupiti jedan broj relevantnih pojedinaca sa dignitetom da se mogu baviti ovom temom. Hvala.

Tea Gorjanc Prelević: Zahvaljujem Saši. Gospodin Duško Vuković, urednik Vijesti, novinar, a posle njega Sabina Talović iz Pljevalja, pa zatim Sandra Mitrović potpredsjednica Liberalne partije. Izvolite Duško.

Dragoljub Vuković: Hvala Tea, zahvaljujem se naravno što sam pozvan i pošto nema još previše vremena, htio bih da maksimalno svedem i da pokušam da budem koristan. Pošto je u nekoliko navrata pomenuta... pomenuti su mediji, pomenuta je potencijalna uloga novinarstva u čitavom ovom projektu ako ga gledamo kao projekt čiji je krajnji cilj formiranje ove Regionalne komisije jel' tako, ali ako u projektu imamo nešto što je generalni cilj onda imamo i operativne ciljeve koje treba ispuniti. Jedan od tih operativnih ciljeva bi na neki način bio i to da se pripremi, u ovom slučaju na nacionalnom nivou u Crnoj Gori, pripremi javnost koja bi podržala jednu ovakvu inicijativu i da se onda pritiskom javnosti, posredovano kroz medije utiče na one koji donose odluku, znači političare. Ja hoću da podsetim na jednu drugu stvar, Saša je podsjetio na jednu inicijativu grupe ljudi, ja hoću da podsjetim na jednu drugu inicijativu koja je rezultirala uspjehom, a to je inicijativa vezana za zaštitu Tare, tada je nevladin sektor sadejstvujući u završnici sa političkim faktorima donio jedan značajan dokument u jednom trenutku. Tada je postojala... znači i u onome što je vladajuća struktura, unutar crnogorskog društva se našao neko ko je bio saveznik civilnom sektoru. Tada je to bila **Socijaldemokratska partija ako se ne varam, ona jeste dio etablirane vladajuće strukture zasad, još uvijek, ali je i neko ko nema problematični background s početka 90-tih tako da se nadam da se na njih u određenim trenucima i kad su određeni projekti u pitanju može računati kao na saveznike odnosno na civilni sektor može računati kao na saveznike.** Eto toliko, hvala.

Sabina Talović: Ja ću biti jako kratka i govoriću samo i isključivo kao aktivistkinja. Ja nisam pravnik, ja ne poznajem dobro zakone i ono što ću reći je da bih ja dala upravo akcenat na ovo o čemu su pričali Saša, Nataša i Boris, da mi osnivanje ove Komisije kao jedan od odličnih mehanizama i modela tranzicione pravde trebamo da se fokusiramo s jedne strane aktivistički na ovom horizontalnom umrežavanju. Svaki i svaka od vas ovde je jako puno u proteklom periodu uradio pojedinačno po pitanju suočavanja sa prošlošću. Ovo jeste dobra prilika i za nas da sve svoje aktivističke sposobnosti i sve druge sposobnosti usmerimo na to horizontalno umrežavanje što jeste snaga svake pojedinke i pojedinca i prosto ću kratko reći da ova Komisija i mi pojedinačno možemo da uradimo jako puno posla prije nego što pristupimo, hajde da kažemo u partnerstvo sa tim državnim organima koji jesu takvi kakvi jesu. Mi možemo pre svega da uradimo jako puno na dekonstrukciji javnog poricanja i institucionalnog poricanja prošlosti uopšte i mi kao aktivisti imamo veliku odgovornost na tome i mislim da treba da uključimo javnost. A o ovim strategijama i pravnim pitanjima imamo jako puno raspoloženi advokata i pravnika da nam pomognu i mislim da sa onim što uradimo itekako možemo da izađemo pred naše državne organe i da izvršimo svojevrsan pritisak čemu težinu daje ovaj regionalni karakter o ovi procesi, podrška Evropske unije. Eto toliko. Svašta sam nešto bila zapisala, biće zloupotreba, to je garantovano s obzirom na one koji su nas vodili u ratove, pa nas onda isti mirili sa komšijama, prihvaćće oni sve što im se ponudi deklarativno i pokušaćće sve da uzmu kao svoj rezultat ali mislim da se ne trebamo dati od svojih prevariti, je li. Hvala.

Sandra Mitrović: Još jedanput da ponovim, ja sam Sandra Mitrović, danas sam ovdje ispred Liberalne partije. Zaista se nisam mislila javljati za riječ iz razloga što se nekako više baš domaće osijecam na skupovima ove vrste na kojima se govori na ovu temu, međutim jako simpatično mi je bilo pošto sam se osijetila prozvanom u izlaganju gospodina Zekovića među onim ljudima koji su prozivani kao nekonstruktivni, retrogradni, nazadni, zato što se bave ovom temom, zato što je ovo prošlost, zato što treba da se suočimo sa svim onim lijepim i divnim stvarima koje nas očekuju u budućnosti, a lično, moralno i svijesno i po svom partijskom opredeljenju, stojim na fonu da ona društva koja se ne žele i neće suočiti sa svojom prošlošću kad-tad se ta prošlost suoči sa njima samima. Prema tome suočavanje sa prošlošću i sagledavanje prošlosti je smatram ona pozitivna civilizacijska nula koje smo u Teinom izlaganju imali prilike da čujemo. Ja zaista neću koristiti ovu priliku danas da govorim o naporima Liberalne partije u odnosu na ovu temu, zaista neću, vjerujem da je vama svima pojedinačno ovdje to dobro poznato, više puta smo se na inicijativu Liberalne partije okupljali u ovom sastavu, mislim da je bilo baš i na ovom mjestu ali ću reći ono u čemu se možda Zakon o lustraciji koji je Liberalna partija podnela možda u jednom dijelu prepliće odnosno poklapa, ide na ruku ove Regionalne komisije, a to je da Zakon o lustraciji u jednom dijelu svoje suštine zapravo podrazumijeva mogućnost da javnost u Crnoj Gori zna za koga glasa. Dakle onog trenutka kada se na javnim funkcijama nalaze odnosno kandiduju se za javne funkcije ljudi koji su odgovorni, koji su naredbodavci ili već glavni organizatori ili su i sami kršili ljudska prava, nađu na tim mjestima, da javnost bude upućena za koga glasa pod pretpostavkom da naravno neće glasati za takvog nekog kandidata. I u tom kontekstu ide ona priča *nunca mas*, i zaista nikad više, jedino u tom smislu u kojem će crnogorsko društvo na taj način jedino moći da doživi institucionalno, i što je mnogo važnije, moralno pročišćenje i moralno ozdravljenje ovoga društva. Ono što bih takođe htjela da kažem, Saša je to u jednom trenutku pomenuo, a to je da je Liberalna partija, eto ja sam danas ovdje koliko mi se čini, zvanično jedini predstavnik bilo koje političke partije, to zaista nije ohrabrujuće, svjesni smo toga svi, više puta je to konstatovano ali intimno mene to ipak nekako raduje da sam tu gdje sam i da kao političarka imam svoje mjesto ovdje, mislim da je to zaista važno koliko god da je Liberalna partija mala partija, nije odlučujući faktor, smatram da je vrlo važno da postoji ova inicijativa, makar i među malim partijama. Jeste da je zaista prijedlog zakona o lustraciji i u skupštinskoj proceduri ostao potpuno zarobljen, nikada nije našao svoje mjesto na dnevnom redu još uvijek, to ne broji desetina godina ali broji kritičan period od godinu i po dana, pri čemu to zabrinjava, pri čemu nijesmo u mogućnosti da interвениšemo u tom smislu već Zakon ostaje zaključan u fioci. Nijesam ovo rekla iz razloga da unosim određenu dozu pesimizma vezano za današnju temu i za inicijativu koju, na kraju ću reći intimno i partijski izuzetno podržavam već sam to rekla iz razloga da taj određeni period... ne bih to ni protumačila kao pesimizam već više kao neko realno sagledavanje stvari. Dakle realnost je takva. Mi političku voju u Crnoj Gori nemamo, mi nemamo riješeno za suočavanje sa ovim stvarima, mi nemamo volju za suočavanje sa ovim stvarima ali smatram da to ne treba da nas obeshrabri u narednim naporima. Smatram da je

to signal da treba da budemo svijesni da bi ova tema zaživela, da bi se ove stvari inkorporirale u stvarnost, da bismo prvo sagledali prošlost a onda se suočili sa njom, da moramo zbog toga da budemo svijesni sagledavajući ovaj trenutak, da moramo uložiti ekstra dodatne napore i ekstra se više zalagati i mnogo agresivnije nastupati, vršiti ekstra pojačanu edukaciju, edukativne programe, naročito sa mladima. U tom kontekstu izuzetno podržavam ovo što je rekla koleginica iz Foruma mladih. Iako se nalazimo u priči da mladi ne osjećaju na svojoj koži sve ono što se desilo u strašnim vremenima i nisu osjetili ta nepočinstva ukoliko nijesu osjetili preko svojih roditelja ali to ih ne čini manje odgovornim da u sadašnjem trenutku imaju odgovornost za odnos prema tim stvarima koje su se desile. Ako smo mi, i sebe tu ubrajam, mladi ljudi budućnost i ako na nas svijet ostaje kao što svi ti poznati glasnogovornici vole da kažu, pa to nekako ostane na tome, ako smo mi odgovorni za ono sutra koje dolazi, onda moramo biti upoznati sa ovim i na nama je, i na meni da zajedno sa vama radimo na tome da se omasovi ova ideja. Jer koliko je ova grupa, ukoliko ste vi Tea zadovoljni odazivom za ovaj okrugli sto, suština priče je da svi mi koji smo ovde, intimno smo i po udruženjima gde pripadamo aktivni, vrlo, vrlo zainteresovani i vrlo rijetko da se neko neće odazvati na ovaj okrugli sto. Ali pitanje je, osim nas ko su ti ljudi? Ovo je vrlo zatvorena grupa zainteresovanih pojedinaca i smatram da iz tog razloga ova priča mora da se omasovi, da se proširi dalje. Što se tiče Liberalne partije u odnosu na inicijativu Regionalne komisije vi imate potpunu podršku sa naše strane u parlamentu, koliko god ona bila mala, mislim da je ipak značajna ukoliko je prva. Imate u parlamentu, imate je van parlamenta. Liberalna parija je imala velike napore u tom smislu na podizanju svijesti građana o ovom problemu, taj posao takođe nije uopšte lak, dakle vrlo je teško objasniti nekome da treba da se vrati 15 godina unazad i da misli o tome što se desilo, da istražuje o tome što se desilo, da ima odgovornost o tome što se desilo, ako ne lično, a ono dio one kolektivne solidarne odgovornosti koje ovo društvo treba da ima prema tom problemu. Pozdravljam jednu ovakvu inicijativu i daću sve od sebe da budemo vaša desna ruka u ovom projektu. Hvala vam.

Tea Gorjanc Prelević: Zahvaljujem Sandra, posebno na poverenju, mi zaista nismo sarađivali, niti se Akcija posebno kao Akcija bavila time tako da je to potpuno razumljivo. Sad ja moram da kažem nešto kao organizator. Prvo vi treba da znate da Nataša Kandić uopšte ne zna ko je pozvan na ovaj skup, ona je tu potpuno poklonila poverenje meni da izaberem učesnike, ja sam se trudila da ovaj skup bude konstruktivan u smislu da se mi dogovorimo, da čujemo šta vi mislite da bi mogle da budu prepreke, oko čega treba da se dogovorimo, koja su ta pitanja vezana za rad Komisije koja bi trebalo da notiramo kao važna, neke korisne ideje i tako dalje. Dakle nisam želela da napravim konferenciju na kojoj će neko protokolarno da kaže bilo šta i to podrazumeva i vreme. Samo bih htela da vam kažem da smo potpuno raspoloženi da ostanemo ovde do 3 sata, ja sam pripremila i neku zakusku dole, na terasi, na suncu, eto i to nas očekuje, tako da možemo da popričamo još 45 minuta. Imate svi vremena da se javite i prvi i drugi put i tako dalje. Znači ja nisam zvala ni jednog drugog predstavnika političkih partija, na neki način sam htela i vama da odam počast jer mislim da je Pokret za promjene,

odnosno Grupa za promjene i Liberalna partija imaju istoriju javnog nastupanja za izlaganje i projekte koji opravdavaju vaše prisustvo ovde. I u tom smislu sam zvala i sva vas. Izvinila sam se onima koji su možda bili isto aktivni kao svi vi, ali nisu dobili poziv. Ovo su ipak jedne prve konsultacije. Kasnije ćemo mi raditi na uključivanju i partija i tako dalje. Što se tiče mladih, evo neću više da dužim, da davim, ja mislim da je vrlo korisno da se budi njihova radoznalost i da se sprovede vežbe na različite teme. Na primer zašto im ne bi bilo interesantno da pogledaju film *Rat za mir* i da pogledaju film koji je pušten na državnoj televiziji, pa da vidimo vide li oni nekavu razliku. Dakle da razgovaramo prosto koliko je koji film istražen i tako dalje. Ja mislim da tu ima raznih načina i u tom smislu ja mislim da to što je snimljeno filmova na temu ratnih zločina u Crnoj Gori je jako važno pogotovo za te široke... I da sad samo uzmem vašu pažnju, da vam kažem o čemu smo mi razgovarali još u Beogradu na konsultacijama, a to je da pored činjenica koje se neposredno vezuju za ratne zločine, bilo je ranije predloga od vaših kolega, pogotovo novinara, mi znamo da vas to kao novinare tišti, kao i nas čitaoce i publiku, a to je taj rat koji je omogućen medijski. Dakle 1990. godina, propaganda, niko nije odgovarao. Jedini novinar koji je odgovarao na međunarodnom nivou je onaj iz Radio Ruande [Radio stanica *Oslobođenje hiljadu brežuljaka*]. Čak se i Haški tribunal, ja sam u nezvaničnim razgovorima čula za žaljenje pripadnika Tužilaštva što se time više nisu bavili, jednostavno mandat im je bio takav i tako dalje, završio se ali to je jedna od tema koja je bila kandidovana kao tema Regionalne komisije, da se jedna sekcija posveti ulozi medija početkom 90-tih u kreiranju uslova za rat i tog vrednosnog sistema. Lično mislim da je to jako važno upravo za onu edukativnu ulogu za svu našu decu, znači da umeju da prepoznaju prve znake propagande, dogme i tako dalje, upravo zato da se to ne bi ponovilo. Tako da... mislim to je jedno. Drugo je uloga crkve i crkvi odnosno verskih zajednica, verskih vođa i tako dalje. Tako da eto, toliko o tome. Sledeći su se javili za reč Ljubiša Filipović, predsednik Udruženja *Crveni božur*, Udruženja poginulih i nestalih na Kosovu 1998 – 1999. godine, a zatim Sonja Radošević, novinarka. Izvolite Ljubiša. A, i onda Ljiljana Raičević, Sigurna ženska kuća.

Ljubiša Filipović: Uz dosadašnji rad Fonda za humanitarno pravo i upornost gospođe Nataše Kandić, verujem da ćemo uspeti ovu Komisiju da dovedemo na onaj red koji će stvarno da bude mnogo bolji od svih komisija koje rade u regionu. Što se tiče komisija, državnih komisija regiona, ja mislim da su oni najmanje do sada uradili što se tiče pitanja nestalih, ubijenih lica, a posebno oko utvrđivanja činjenica ratnih zločina i zločinaca na teritoriji bivše Jugoslavije. Mnogo smo pritisaka imali kao što ste upoznati Nataša, da ne idemo na Forum u Prištini. Mi smo odlučili da odemo tamo jer je potrebno da budemo tamo. Potrebno je da iznesemo sve naše probleme, probleme nestalih i ubijenih, probleme porodica. U kapeli u Prištini već tri godine nalaze se 417 posmrtnih ostataka, a već dve godine tamo je urađena identifikacija svih tih posmrtnih ostataka. Bezbroj zahteva smo podneli i Komisiji za nestala lica i UNMIK-u i svima, da nam pošalju spiskove tih posmrtnih ostataka koji su identifikovani, međutim do današnjeg dana ništa od toga nema. Nadam se da ćemo na Forumu u Prištini imati malo više uspeha što se

tiče tog pitanja. Što se tiče obeležavanja Međunarodnog dana nestalih, žao mi je i stvarno je tako kao što je rekla Nataša, da u Srbiji na Međunarodni dan nestalih niko nema razumevanja za te porodice. Malo je onih koji su na zahtev porodica nestalih i ubijenih primili neku delegaciju da ih sasluša i da čuje njihove probleme. Što se tiče nas, mi smo odlučili, evo već dve godine Međunarodni dan nestalih obeležavamo u Crnoj Gori u Sutormoru gde imamo veliki odziv porodica nestalih i ubijenih, gde je veliki odziv iz svih međunarodnih organizacija koje dolaze na obeležavanja Međunarodnog dana nestalih i ovom prilikom bih zahvalio i predsedništvu, Vladi Crne Gore koji su imali razumevanja i prisustvovali Međunarodnom danu nestalih. Još jednom bih hteo da kažem da mi tragamo još za 1.716 lica koja se vode kao nestali. Verujemo da ovi forumi mnogo doprinose pronalazaženju nestalih lica. Imali smo neke kontakte i razmene informacija sa udruženjima na Kosovu i Metohiji nakon našeg prvog sastanka koji smo imali na regionalnom, u Sarajevu, onda je krenulo sve bolje i bolje. Verujem da će ovakvi sastanci mnogo doprineti da se pronađe što više nestalih i da počinoci budu odgovorni za sve što su uradili, hvala.

Sonja Radošević: Ja sam Sonja Radošević, novinar. Nijesam član ni jedne organizacije, djelujem kao pojedinac, da kažem i bavim se u svom radu kao slobodan novinar najviše pitanjima upravo ratnih zločina. Mislim da su ta pitanja jako bitna, upravo iz razloga onih generacija koje će doći poslije nas, pa da ne bi oni doživeli ono što smo mi preživljavali, a do toga mislim lako može doći gledajući situaciju iz ovog momenta, iz ovog trenutka, znači 15, 16 godina posle ratova svih koji su se desili. Govorimo o komisiji za istinu. Ja ću izraziti svoj pesimizam. Znam da su ovde potrebni ljudi koji će da daju neka rješenja, a ne da govore možda o tome zašto je nemoguće. Ali mislim ako kažem i te razloge, možda mogu doprinjeti nekom traženju puta, izlaza ili rješenja za formiranje ove komisije za istinu. Prije svega, ja gledajući Crnu Goru danas, nadam se da mi nećete zameriti, mislim da bi je bilo lakše odvesti ponovo u nove ratove, nego je animirati da podrži jednu komisiju za istinu. Apsolutno, što se tiče znači građanstva, ne govoreći o partijama, već su mnogi učesnici govorili i to da mi u našem parlamentu imamo ljude koji su propagatori ratova, mislim vođe tih ratova inicijatori, oni se nalaze i dan danas tamo, prema tome to što je prošlo 16 godina, na žalost danas ne znači ništa, na žalost. Šta hoću da kažem? Govorilo se o tome da se ova komisija formira pod uticajem države. Znači šta bi to bilo po meni? I za Srbiju, i za Crnu Goru, poznajući prilike, Republika Srpska, ne znam u Hrvatskoj tačno stanje, to bi bio jedan vid amnestije ljudi koji su na vlasti. Jer oni koji su upravo odgovorni, koji nisu odgovarali za sve to što su inicirali, ako bi formirali tu komisiju mi bi ih zaista darivali. Tako da ja mislim da je nemoguće u ovim uslovima bez ljudi koji nose na svojim leđima teret te prošlosti formirati uz pomoć države takvu komisiju. To je nemoguće. Drugo, mislim da je nevladin sektor dosta slab. Treće, u Crnoj Gori, Crna Gora ima 650.000 ljudi, ovdje plemensko-rodbinski savez, mi smo jedna plemenska zajednica i nijesmo dalje od toga odmakli tako da ako imate onih koji su čisti i nevini, koji hoće da govore pravo, njih veže onaj tamo rođak koji je bio negdje tamo i činio zločin i on zbog njega neće progovoriti. I to je naš veliki problem. Jedan od problema po mom

mišljenju je, i na osnovu rezultata do kojih sam došla svojim istraživanjima, da se veliki broj ljudi koji su činili zločine nalaze na teritoriji i Crne Gore, i Srbije i Republike Srpske. Mislim da su to za njih najbezbjednija mjesta. I da pokretanje rada ove komisije bi za njih bilo pogubno i zaista mislim da će u startu, ako i dođe do te inicijative, ako dođe ta inicijativa do parlamenta, lako biti zaustavljena iz jednog prostog razloga. Kojeg? Mi smo sada zarobljenici organizovanog kriminala. Odakle je došao organizovani kriminal? Od ratnog profita. A šta imamo sad, spregu organizovanog kriminala i vlasti. Znači u tom organizovanom kriminalu, mi imamo ljude koji su bili ratni zločinci, profiteri, e to je ta sprega koja je po meni, ne samo u Crnoj Gori, znači i na regionalnom nivou. Mislim na primer... pomenuću samo kratko, a možda sam previše vremena uzela, da je Haški tribunal napravio neke propuste, dobro o tome će se govoriti verovatno ali na primer po pitanju Crne Gore, mi vidimo da su ratni zločini procesuirani tek nakon mnogih intervencija međunarodne zajednice i sada ste imali situaciju gdje su svjedočili u procesu za deportaciju muslimana, Bošnjaka, imali ste premijera koji je rekao "pa ja vjerujem da ljudi koji su to uradili nisu zlonamjerno to radili, nisu znali šta rade". Razumijete, znači proces je pokrenut, neki ljudi su optuženi, neki koji su nisko na toj ljestvici. Na žalost kod nas se ne podvlači odgovornost onih koji su bili tada premijeri, predsjednici, što znači isto tako problem sudstva. Ja znam da ova komisija za istinu ne može uticati na sudstvo ali po meni znači mi ne krećemo, u Crnoj Gori smo opet zarobljenici jednog malog broja ljudi, sudstvo nam nije nezavisno i krećemo od sitnih riba, onih koji su bili puki izvršioc. Treba i njih takođe prozvati ali sve dok je takva situacija kod nas... i zašto sam spomenula Haški tribunal? Zato što je Carla del Ponte na primer, kada je trebao naš premijer da svjedoči u procesu protiv Slobodana Miloševića, odustali su od toga, verovatno je i međunarodna zajednica izvršila pritisak, ne znam tačno, nije se moglo iz one, iz prevoda knjige do kraja naslutiti ali otprilike Đukanović je odgovorio kad su ga pozvali da svjedoči, pa to ne bi bilo dobro za Crnu Goru. A ja mislim zaista da bi za Crnu Goru bilo najbolje da je taj čovjek svjedočio. Momir Bulatović i Svetozar Marović, kad su oni svedočili i da smo i mi njih čuli u Haškom tribunalu i to pred Slobodanom Miloševićem ili sad pred Radovanom Karadžićem što bi bilo jako dobro da se pozovu kao svedoci. Ono što bi po meni možda moglo pomoći da se ova komisija za istinu koja je jako bitno da zaživi, podrška prije svega međunarodnih institucija i zajednice jer na naš sistem jedino to utiče. Oni samo ako osjete pritisak, ako se mora, oni će pokrenuti, procesuirati. Mi imamo sad znači i Štrpce i Bukovicu, sve je to... nije to naše sudstvo procesuiralo što se njima htjelo već zbog toga što su morali. I to je činjenica koju mi svi znamo, možemo ćutati o tome. Znači potrebna je podrška. Uz tu podršku određenih međunarodnih institucija i međunarodne zajednice, sigurna sam da bi to moglo doći do parlamenta i htjeli ne htjeli, da bi ta Komisija mogla da zaživi na taj način. Druga stvar koja mislim da je bitna, da **arhiv koji postoji u Haškom tribunalu, o tome je pisala i Carla del Ponte, da bi jako bilo bitno da i novinari, istraživači, da čak obični građani dođu do tog materijala i da se upoznaju s tim, da shvate suštinu zbivanja na našim prostorima. Mislim da bi taj materijal jako dobro došao i podaci koji se u njemu nalaze takođe, pomogli bi ovoj komisiji. Jer kad vi plasirate preko medija informacije neke nove, nepoznate, vjerujte onda se ipak**

pokreće taj proces. I drugo, ovi ljudi koji se bave istraživanjem ratnih zločina ili koji pišu o tome kao što sam ja, isto tako mislim da samim tim svojim istraživačkim radom i novim činjenicama do kojih dolaze, mogu da pokrenu mnoge stvari. Ja ću konkretno reći da sam za *Bošnjaci.net* [web sajt www.bosnjaci.net] konkretno napisala jedan tekst u kome sam samo citirala izvod iz knjige Momira Bulatovića *Pravila ćutanja* u kojoj on svjedoči, u knjizi znači svjedoči bukvalno o tome koliko je izdvajano za Jugoslovensku narodnu armiju za ratove u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, definiše i cifru i govori, daje, sve podatke je dao. To je znači bilo nakon presude Međunarodnog suda pravde što se tiče da li je Srbija i Crna Gora izvršila agresiju. Jeste. I onda su na kraju, iz Komisije te iz Bosne, oni su konstatovali na žalost da oni do tada nisu znali za te podatke. Eto to je suština, znači nisam nešto uradila puno, samo sam prenijela detalje za koje sam mislila da su bitni ali bi bili jako bitni da ih je Bosna i Hercegovina ranije imala. Ja se izvinjavam što sam bila duga.

Tea Gorjanc Prelević: Ljiljana Raičević, Sigurna ženska kuća.

Ljiljana Raičević: Ja pozdravljam Natašu posebno, koju jako cijenim, mislim da je izuzetno hrabra osoba, isto tako je i Tea koja je naša prijateljica i saradnica i jako se ponosim što obadvije poznajem. Mislim da smo nekako jači zajedno i da tu i sa moje lijeve i sa desne strane sjede jake žene koje mogu pojedinačno nešto da naprave i to smo nešto svih ovih godina i dokazivali pritiskajući vlast, šetajući ulicama, dižući transparente i tako dalje. Ja znam da je to nedovoljno ali hoću da budem optimistički raspoložena za sve što radim jer odavno bismo zatvorile kancelariju, ne bismo ništa ni radile ali zaista je Sonja u pravu. Evo, milo mi je što se javila jer znam, do sada sam je ja hvalila i govorila o njoj kao o osobi koja je široj javnosti možda nepoznata ali mi koji pratimo *Antenu M* ili *Free Montenegro*, sad je ugašen, nekad je radio, znamo je kao osobu koja mnogo zna, koja na žalost nije aktivna u tom smislu da je mnogo ljudi prepoznaje ali koja može mnogo da doprinese. Htjela bih da podržim njenu priču o ovom, evo, prosto mi uzela nekako riječ iz usta da jednostavno pritisak koji mogu da naprave nejake nevladine organizacije, priznajem da smo mali, nekaki, nismo baš sjedinjeni, rekla bih da smo razjedinjeni oko mnogih stvari ali barem nas pet ili šest nevladinih organizacija, onamo gdje se dolje potpiše, to su jake izjave i može nešto da se napravi. Iz našeg ugla Sigurne ženske kuće, zašto smo se mi ovdje prepoznale i zašto smo se uključile i zašto ćemo biti vrlo aktivne je da smo mi svih ovih godina imale priliku da se susretnemo sa ženama pre svega koje su morale da izbjegnu sa ratnog područja i koje su zbog nasilja u porodici jer su se brakovi urušavali posle izvjesnog vremena neke uljuljkanosti u novu državu, u nove poslove, borba za život, i kad su se taman možda pripremile za neku novu i drugu vrstu života, pucali su brakovi. Tako su one dolazile kod nas i tako smo mi saznavale tragedije koje su se dešavale u tim područjima iz kojih su oni morali da izbjegnu. Ja nikad neću zaboraviti izjave nekoliko Romkinja koje su bile kod nas koje su svjedočile na jedan izuzetno iskren način o tome šta se njima dešavalo na tim ratnim područjima, to je bila teritorija Kosova gdje su one bile svedokinje zvjerstava i tih noćnih izgnanstava iz svojih domova, a ja sam igrom slučaja imala prilike i da

vidim kako su kasnije te kuće izgledale jer sam pomagala u otvaranju skloništa u Đakovici/Gjakovë i bila sam tamo. I susrela sam se i sa onom drugom stranom gde sam ja njima pričala šta sam čula od tih naših Crnogoraca koji su isto morali da bježe, koji su po riječima Albanaca napravili zločine tamo i morali su da bježe u Crnu Goru, a onda sam ja njima imala prilike da ispričam šta su oni meni pričali ovdje. To su neki državljani Albanije iz Vrake, a i neke Romkinje koje su bile porijeklom iz tih krajeva. Nestale su... njihovi najmiliji su nestajali, neke ni do dan danas ne znaju šta je ili sa braćom ili sa sestrama ili sa najbližim rođacima i to se vrlo praktično njima vraća kao bumerang jer oni i neku imovinu koju su tamo stekli, ne mogu da naprave ostavinski postupak bez jednoga od tih članova domaćinstava koje ne mogu da pronađu i ne znaju što je sa njima, a ne mogu ni da kažu jesu li umrli, jesu li poginuli, nisu sahranjeni i tako dalje. Znači imaju i te praktične poteškoće. Znači do nas je kako ćemo mi dalje da dijelujemo. Znači gde god budemo, na bilo kojim forumima, seminarima, okruglim stolovima, o ovome treba da se priča. Iskoristiti sve i predstaviti se i kao mirovnjak, kao što kaže naša prijateljica iz Pljevalja koje se predstavlja kao mirovnjakinja, tako jednostavno svaki forum treba iskoristiti i pričati o tome jer iskrsne negdje neka nova informacija i neko novo ime i neka jednostavno nova saznanja. Nijesam možda bila mnogo korisna...

Tea Gorjanc Prelević: Uvek si korisna. Pored toga što možeš da se predstaviš kao mirovnjakinja, predstavi se i kao članica Koalicije za REKOM što jeste Sigurna ženska kuća postala, a to ste i ranije potpisali. Ne treba ponovo, ko je potpisao hvala u svakom slučaju. Doći će i državna nacionalna televizija, Javni servis se javio, imali su jednu kameru, pa će sada da dođu s tom kamerom. Sada Ljupka Kovačević, Anima.

Ljupka Kovačević: Ja ću da se nadovežem na Ljiljino i da kažem kuku nama sa nama samima. Otprilike došla sam do tog da kuku nama sa nama samima i sve se tu negdje završava. Znači nije pitanje da li treba, nije pitanje ni zašto treba, svi ovdje sedimo, pitanje je kako treba i onda dođemo do tog kuku nama sa nama samima, otprilike do tog nivoa priče. Ono što je za mene dobro, dobro je što su neki ljudi na jednom mjestu u ovom trenutku u Crnoj Gori. Možda bi trebalo da se suočavamo sa sadašnjošću, ovi ljudi što sjede sada u ovom trenutku u Crnoj Gori. Mi se suočavamo sa jednim drugim pitanjem, da li komisija za istinu u Crnoj Gori? Da. Komisija za istinu da, htjeli mi to ili ne, ona će biti u Crnoj Gori. Pitanje je samo da li ovi ljudi koji ovdje sjede, koji imaju neku nasušnu potrebu da to krene što prije, znači kako da mi napravimo taj korak da to krene što prije, znači nije pitanje da li treba ili ne treba i ko će osporavati, mislim da u svim zemljama su veliki otpori, mislim da mi gledamo ženu koja se od starta suprotstavila svim tim otporima, u Crnoj Gori se nije neko od starta tako zdušno zalagao za sve, svi smo pojedinačno negde se gubili, vrištali negdje sami sa sobom i u nekim malim celinama, znači ovo je mjesto gdje zahvaljujući sad Tei smo, na neki način ja to doživljavam integrisanim, i to je proces. I mi sad ovdje sedeći, znači radićemo nešto dalje. Podržaćemo ovu inicijativu dalje i na regionalnom i na nacionalnom nivou. Kako ćemo to raditi, to je sad pitanje. Kako

ćemo mi napraviti plan da to radimo dalje. Neću uopšte da sporim ovo sve, mislim da je nesporno iz svih diskusija šta je do sada urađeno. Znači kako da očuvamo kredibilitet te komisije na nacionalnom nivou. To je pitanje. Vidite, ja mislim da će ovi ljudi koji ovdje sede morati dati odgovornost na to pitanje. Nema nikog mimo ove sale u Crnoj Gori ili mali broj ljudi koji može da odgovori. Ovi mladi ljudi, mladi ljudi ne znaju istinu, neće da je znaju, neće ni stari ljudi da znaju istinu, niko neće da je zna i oni koji je znaju neće da je znaju. Suočiti se sa istinom je strašan korak, veliki i neprijatan, ni malo prijatan sa ovom istinom. Znači ne bismo ni mi rado ovdje sjedeći da nam nije nekakva velika potreba iz unutra, htjeli da se suočimo sa istinom. Znači sa onim zlom koje se desilo i koje će se možda desiti i dešavati još uvijek. Znači pitanje je kako mi dalje u Crnoj Gori. Ja recimo apelujem, meni je divno što sam ja ovdje, meni je super, baš sam zadovoljna što je danas to, znači voljela bih da budemo u procesu ali ne pojedinačno kako Saša reče, ja ne volim usamljenost, meni je užasno biti sama u ovim trenucima. Želim da budem sa nekim ljudima koji su u istoj priči tako da bih ja voljela da na nacionalnom ako se to kaže, da na nacionalnom nivou mi, ako je to nekakav korak, pravimo neku koaliciju, neku zajednicu ljudi i organizacija koje će biti tu, dalje u procesu. Znači u ovom procesu koji je već i u nekom procesu koji bi se mogao dešavati. Znamo šta se dešava. Ne umijemo da se suočimo sa sadašnjošću. Znači ja sam tu da mi sa nama samima znamo da smo u Crnoj Gori mi ti koji ovdje sjedimo i koji treba da napravimo drugi korak. Ovo je prvi korak. I da podržimo, znači mi idemo dalje sa drugim korakom, a ovu Regionalnu komisiju, nije nam sporno, kao što ni u Parlamentu nije sporno da neku inicijativu podrže ali mi je moramo operacionalizovati ovdje. E sad, meni je pitanje kako ćemo je mi operacionalizovati, kako ćemo mi napraviti pritisak da kvalitetni ljudi, grozno je kad kažem kvalitetni ljudi ali znači ljudi koji se istinski zalažu za suočavanje sa istinom, budu u toj Komisiji i sprovedu sve to. I ja sam stvarno zahvalna, ja sam potpuno optimistična, što god bude, ovde mnogo veći broj ljudi sjedi nego 1991. godine.

Ljiljana Raičević: Ja sam zaboravila da kažem nešto što čini mi se Nataša ne zna. Atmosfera u Crnoj Gori je sad izuzetno agresivna. Ja svako popodne prolazim pored Skupštine i vraćam se dosta kasno sa posla, to su kordoni policije u različitim uniformama dvostrukog reda, između kojih ja prolazim i naravno dobacujem, svađam se i tako dalje, oni se smješkuju, međutim toliko je napeta situacija jer svake večeri je sve veći broj ljudi koji šeta iz nekog drugog razloga nego što mi sjedimo danas ovdje ali atmosfera u skupštinskoj sali nama koji to gledamo je isto tako loša. Ima jedna stvar koju ne znam da li ste vi gledali, Darka Šukovića koji je imao sinoć intervju sa Novicom Stanićem koji je u jednom trenutku rekao da nije još došlo vrijeme da on priča o Čeku Dačeviću, a vi niste imali novinara koji će da kaže recite sad to, vi ste noćas kod mene, ja vas... kao što bi možda Olja Bečković rekla ali mi nemamo Olje Bečković, nemamo ni Danicu Vučinić sa B-92 koja bi ga pritisla i ne bi mu dala da izađe sa one stolice dok ne kaže šta je to Čeko Dačević uradio u Pljevljima. Kad je to vrijeme da se kaže što je Čeko radio? I kome je Čeko trebao u tim momentima i koliko treba još godina da prođe, treba li Čeko da umre, pa da mi saznamo kakvu je ulogu on

igrao i ko ga je pokrivaio, ko je proizveo Čeka Dačevića, ko je proizveo mnoge koji su danas u skupštinskim klupama. Nemate vi nikoga da uperi prstom u pojedine poslanike i u ove današnje mirotvorce iz SNP-a koji su blagi, tihi, mirni, Milića [Srđan Milić, predsjednik SNP-a] samo što ne uzdižemo na nebo, a znate da je Peđa [Predrag Bulatović] proizvodio oblake dima i one autobuse iz Pljevalja o kojima ja sam saznala tada, koji su vodili vikend ratnike iz Pljevalja pa na dalje, put Bosne, Hrvatske i tako dalje. Svi oni danas sjede tamo i mi se sa njima pozdravljamo. Vi imate Ranka Krivokapića koji vrlo otvoreno kaže da nećemo čačkati po prošlosti. To je taj SDP-ovac koji je bio zajedno sa nama liberalima na svim mitinzima i od koga mi danas očekujemo da će da nam pomogne u toj komisiji gdje sam ja pitala Koču sad, maloprije, kako ti nemaš u toj tvojoj komisiji većinu? Sa SDP-om imaš većinu, a taj SDP danas neće da digne glas za ovu Komisiju koju ćemo možda formirati i koja bi možda oživjela sa tim glasom SDP-a. Znači taj jedan glas može da bude presudan da ta komisija zaživi. Hajmo da pritiskamo SDP. Svaki dan. Ja vidim svaki dan Mika Iličkovića, svaki dan. Zato što prolazim tuda. Ja idem na posao i iskoristim svaki put priliku i sad evo mi novi motiv da ga zaustavim i njega. Evo Bane, njihov član, tu je. Nije više? Dobro ali poznaje, to su mu drugovi, ostali su mu, a ja ću lično, imam već u glavi kako treba da izgleda crveni transparent sa nama u crnim suknjama, Žene u crnom su i ovde prisutne, ne moramo da budemo kao ove beograđanke, možemo nešto i mi da smislimo originalno ali ispred Skupštine i da pritiskamo, to mi je jedino što nam pada na pamet.

Tea Gorjanc Prelević: Aida Petrović, Crnogorski ženski lobi, izvolite.

Aida Petrović: Pa ja ću sada se nadovezati na Ljiljinu priču i u potpunosti podržati priču novinarku Sonje Radošević koju inače znam i privatno i zaista je podržati od slova do slova. Sve što je rekla stala bih iza toga. Tačno je da su nevladine organizacije pre svega ženske vrlo, vrlo slabe i ja bih rekla, ne bih rekla nego sam sigurna da ovome društvu, ovoj vlasti zapravo odgovara da su ženske organizacije slabe. Ja neću govoriti o drugim organizacijama jer dolazim iz ženske nevladine organizacije koja se svih ovih godina pored afirmacije ženskih i dječijih ljudskih prava bavila i mirovnim aktivizmom. Ja lično mirovnim aktivizmom mlada koleginice, nisam počela da se bavim zbog toga što su me pozvale Žene u crnom da po raznim evropskim gradovima protestujemo zarad nepravde koja se dešava po svijetu, imali smo dosta nepravde, imamo i sada na žalost u Crnoj Gori nego sam počela da se bavim mirovnim aktivizmom onda kada sam kao žena, kao majka, kao sestra osjetila da to treba da uradim u Liberalnom savezu Crne Gore i očekivala sam od vas da to pomenete jer je to ta osnova i baza od koje smo počeli i u kojoj smo bili, evo gledam moje koleginice saborke da tako kažem jer govorim u ženskom rodu iz tog perioda 90-tih godina kada su bile prokazane, pa smo nastavile 95-te, 96-te u ženskim aktivističkim organizacijama da takođe budemo prokazane zbog toga što smo prvi put izašle na ulicu i danas naravno ali ne u tolikoj mjeri jer treba predstaviti Evropskoj zajednici i čitavom svijetu da postoje te organizacije koje tako demokratski izlaze i protestuju zarad nečijih ljudskih prava. Dakle puno je toga rečeno, iza puno toga

bih sama stala. Ono što ću reći jeste da je u par navrata pomenuto sudstvo i da je rečeno u jednom momentu da je najvažnije suđenje tim ratnim zločincima. Ja se slažem da je vrlo važno suđenje ratnim zločincima ali vrlo važno je znati ko se izvodi pred sud, pred pravdu. Da li se izvodi onaj ko je to naredio, naredbodavac, da li se izvodi pomagač ili izvršioc, onaj krajnji u čitavom tom nizu. Naravno da niko od njih ne može biti oslobođen odgovornosti ali ko je prvi, on je prvi i treba znati i treba mu suditi onako kako treba. Ja govorim na nivou Crne Gore, znači sudstva i tužilaštva, pravosudnih organa, da li u Crnoj Gori postoji pravedno suđenje? Ja mislim da ne i da ga skoro neće ni biti. Da li su presude koje se donose *ad hoc*, da tako kažem hajde, pošto nisam pravnica, pravosnažne, ne. Suđenja traju godinama, traju decenijama, na žalost ja ne mogu da se ne dotaknem svoje porodične tragedije, svi ovde prisutni, možda dvoje-troje ne znaju da sam ja pre 10 godina izgubila sina. Dan-danas traje sudski proces. On je za mene ubijen nehatom ljekara u Kliničko bolničkom centru i to je dokazano dva puta ali i dan-danas nema pravosnažne presude. Mediji, evo, neki su predstavnici ovde, bave se tim pitanjem samo kao senzacijom. I ništa više i ništa dalje od toga. Na žalost. Prije dva i po meseca ubijen moj muž. Verovatno ste Nataša, s dužnim poštovanjem, čuli za taj slučaj, na žalost. Moj muž je ubijen samo zbog toga što je digao glas protiv Radovana Karadžića, odnosno protiv svih ratnih zločinaca. To je u istražnom postupku i vidjećemo kada će i dokle će to stići. Znači ja u pravdu ne vjerujem i mislim da je apsolutno nema. Sudovi su takvi kakvi jesu, svi znamo kakvi su tako da ću gospodinu Muriću, jer sam to pribilježila na početku reći da iako ste pravnik, iako ste advokat iako imate iskustva neuporedivoga, zapravo ne uporedivoga jer ja nijesam pravica nego ekonomistkinja u tom pogledu, da to što je rekla državna tužiteljka u parlamentu, dakako čula sam je i ja jer sam gledala taj parlament, ja nisam pesimista, a trebala bih biti i ne bih trebala vjerovati više ljudima, apsolutno, posle svega što mi se desilo, pola porodice mi je poginulo u mirnoj Crnoj Gori. Znači ja i sin smo ostali. I sada čekam kada će me okolina prozvati zbog toga što mi je muž poginuo. Zašto je poginuo i zbog toga što sam ja Muslimanka i zbog toga što sam živjela u mješovitom braku, po njima u mješovitom braku i kada će se možda neko osvetiti, a ne znam zašto. Dakle apsolutno nemate prava, ovako ću vam reći, nemate prava da im vjerujete. Apsolutno nemate prava da im vjerujete, nakon dvije decenije svega što se izdešavalo u Crnoj Gori. To je bio refren za široke narodne mase. Isto kao što se ovih dana u Crnoj Gori, zapravo ovih nedelja, dešavaju stvari za široke narodne mase. To na žalost ljudi ne znaju, zaokupljeni su svim i svačim, od onoga kako preživjeti, pa do toga kako podržati ove što ovako na pompezan način najavljuju izlazak iz parlamenta. Ja bih te ljude zaista shvatila i rekla da imaju jako dobre namjere da izlaze iz parlamenta onda kada bi se odrekli svojih honorara, svojih dobrih plata, svojih plaćenih telefona i tako dalje i drugih beneficija koje uz to idu. Ja bih onda povjerovala da oni čine pravu stvar i da imaju prave namjere u tom pogledu. Dakle to što je rekla gospođa tužiteljka ja joj ne vjerujem, a nemate prava ni vi da joj vjerujete. Dakle ovo je kao što je rekla Sonja jedna rodovska zajednica u kojoj se mora znati ko si, što si, odakle si, kojega si plemena, da li imaš veze sa ovim ili sa onim, pa da vidimo da li ćemo da sudimo ili nećemo. Ja sam se zadržala na pravosuđu, to mi je jako bilo bitno jer je većinom toga rečeno.

Dakle nema pravednoga suđenja. U prilog tome ću vam reći još jednu informaciju koja je zvanična, dakle prije nekih... prošle nedelje, to je bilo 18-og tačno ću vam reći kada je Kancelarija nacionalnog koordinatora za borbu protiv trgovine ljudima organizovala na Dan borbe protiv trgovine ljudima pres konferenciju i kada je javno rečeno da mi za četiri i po godine dijelovanja vladinog skloništa, naša organizacija radi sa žrtvama u tom skloništu, znači sudija Vrhovnog suda gospođa Vučinić je rekla, za četiri i po godine mi nemamo ni jednu pravosnažnu presudu. Još jedna gora stvar, da se ne bi stalno prozivao Crnogorski ženski lobi, Sigurna ženska kuća kako potenciramo to da nema pravosnažne presude, ima pravosnažne presude ali ona je oslobađajuća za trafikanta. Sve je rečeno ja mislim.

Tea Gorjanc Prelević: Branislav Radulović, pa Esad Kočan.

Branislav Radulović: Želio sam se samo obratiti kada svi iskoriste pravo na prvu riječ ali samo da završim to što sam mislio. Dakle Tea i Nataša, imam obavezu iz organizacije iz koje dolazim da vam neke stvari sada lično i kažem. Evidentna je ta doza koju ste osetili čak i danas u ovoj sali. Zapravo radi se o jednom strašnom zamoru ljudi koji su neki 10, neki 15, neki 20 godina skoro u istim temama. Međutim mi jako dobro znamo da razlika između ratnog zločina i ostalog zločina je da ne zastarijeva. Ako mi to ne uradimo, uradiće neko posle nas. Saša Zeković je rekao jednu fantastičnu stvar. Mi se bavimo 1918, 1945, nije tačno da se buduće generacije neće baviti tim. Hoće, hladne glave, bez emocija. Istorija će se sigurno baviti ovim i narednih 30, 50 i 100 godina. Samo je pitanje pošto se država time ne bavi, pitanje da li mi možemo da damo svoj lični maksimum. U tome je veličina rada ove dvije žene ovdje. I mi smo danas ovdje da pomognemo i ohrabrimo ih da nastave jer ako postoji mogućnost makar minimalno čovjeku preko puta da damo nadu da se bori za ono što je njegova lična priča, meni niko nije poginuo, ja nemam niti jedan razlog da tri i po sata za vikend ne budem sa djecom nego budem sa vama. Jedini elemenat koji se u ovom društvu izgubio jeste solidarnost i jedino što mogu da uradim jeste solidarnost. Prije dvije nedjelje je uhapšen čovek sa 87 godina negdje tamo u Čileu i Argentini. Ni jedan Jevrej nije vjerovao da će biti uhapšen, mnogi su pomrli sa uvjerenjem da to jest zločinac koji nikad neće biti uhapšen. Ali pravda postoji, jednostavno u ime i kolege želim da kažem pravda postoji, ona će doći. Ja ne mogu da obezbedim pravdu ali mogu da budem uz one koji nemaju pravdu i zato želim da malo jedne doze optimizma vratim u sve to jer da država radi, mi se ovim ne bi bavili. I zato vjerujući, nisam vidio da se Esad javio, ipak organizator ovog skupa, nemojte sada zamjeriti, ovim ženama, našim kolegicama, damo jednu vjeru da ono što rade nije bez izlaza. Da li će jedna partija reagovati ili neće, k vragu ljudi zar je to u civilizacijskom kodu važno? To će biti zapisano u njihovom nekom analu. Nemojte misliti da se istorija tako lako pokriva. Ni jedan režim nije trajao vječno. Niti jedan. Slobodan Milošević je bio faktor mira i stabilnosti. Mi smo ludili od saznanja da mu ne možemo ništa. Danas o Slobodanu Miloševiću ne znamo ni deseti dio dok se ne otvore arhive ali se vrlo brzo otvore. I vi ste dali jedan fantastičan primer. Oni su sami počeli da pišu i otkrivaju svoje zločine. E sad je

razlika da li ćemo sjediti u svojim udobnim foteljama kući i čekati da istorija uradi ono što je neminovno ili ćemo učiniti makar napor da se za jedan dan istorija pomjeri naprijed. Ove žene su pomjerile godine, a mi smo tek tu, samo da kažem, da im pomognemo u tom naporu i jedina želja i jedini napor koji želim da učinim jeste da ipak, makar mi ovdje u ovoj sali pokažemo makar jednu minimalnu dozu optimizma koji nam je zaista potreban u jednom ludom vremenu.

Aida Petrović: Neću ti persirati. Rekao si da pravda postoji. Ja ću te odmah demantovati na žalost. Jeste da polazim iz svoje porodice ali mogu da to uradim i što se tiče Crnogorskog ženskog lobija. Znači nećeš mi reći da ljekari koji su osuđeni na godinu dana, u međuvremenu jedan je umro, a moj sin je sa 19 godina preminuo njihovim nehatom i do sada nema pravosnežne presude, nećeš mi reći da je to pravda. Nećeš mi to valjda reći. Znači ja sam rekla da u svoje ime smatram da ne postoji pravda, crnogorska pravda ne postoji, da je tako nazovem. Nisam pesimista i to sam rekla ako si me dobro slušao jer da sam pesimista ne bih danas bila ovdje, ne bih podržala u startu odmah ovu inicijativu. Nisam govorila o svojoj ličnoj podršci ovoj akciji i Crnogorskog ženskog lobija. Znači nećeš mi reći da postoji pravda ako neko iznese svoje mišljenje, pa ga neko zbog toga ubije, a pri tom je to mišljenje na strani žrtava, a ne zločinaca. Znači tako je moj muž poginuo prije dva mjeseca i 25 dana. Zbog toga što je bio na strani žrtava. I ti ćeš mi reći da postoji pravda. Nemoj, molim te, vrijeđaš me sa tim.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala Aida, nema... dobro, mislim da se niste razumeli...

Branislav Radulović: Samo dakle na nivou osnovnog principa. U materijalu koji sam dobio prije nedelju dana stoji. U materijalu koji stoji za poziv ovog skupa stoji da je na prostorima bivše Jugoslavije ubijeno 120.000 ljudi, da je nestalo 17.158 lica. Da li postoji pravda na planeti? Ne. Da li ijedan od tih ljudi može, i njihovih članova porodice reći da postoji pravda? Ali da li zbog toga mi treba da prestanemo da se borimo za pravdu? Ja apsolutno svoju prijateljicu, svoji koleginicu, osobu koju znam 20 godina, čak možda više od nekih ovdje, znam i ličnu tragediju kroz koju je prošla i apsolutno je razumijem i moja reakcija na ličnom planu bila bi potpuno istovjetna. Ali ne mogu zato što je evidentno ubijeno 120.000 ljudi u mojoj zemlji da prestanem da se borim za princip pravde. Znači samo jedna stvar i moja namjera je da oni ljudi koji se bore za princip pravde, oni sjede ovdje i zajedno sa nama, moraju dobiti od nas podsticaj da to nastave da rade. U protivnom, ako mi prestanemo, prestale su države, prestale su institucije, šta ostaje? Ostaje legitimizacija zločina i ja zaista ne znam šta drugo da kažem.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala Bane. Esad Kočan, Ervina Dabižinović.

Ervina Dabižinović: Dobro, ja neću mnogo okupirati skup iako sam mislila stvarno da ništa ne govorim, sjetiću se nekih godina unazad i nečega što je jutros bila moja asocijacija i nečega što se sada u ovom trenutku pojavilo. Prije par godina Anima je, predstavnice koje danas vidite ovdje otišle su do Beograda zato što su bile pozvane na skup da nauče, odnosno da se bolje upute sa temom

suočavanja sa prošlošću, feministički pristup. I nas dvije smo tada tamo bile, shvatile ono što se događa i vraćali se jednim vozom iz Beograda za Bar i razmišljali o tome šta nam je dalje činiti, zato što smo imali sad zadatak. To je bilo neko vrijeme unazad par godina i znam da smo tada bile spremne da okupimo deset ljudi iz medija, nekih naših prijateljica, dilema je bila oko intelektualaca, a pravnika nigdje nije bilo. Vraćam se na ovaj trenutak sada, jutros kad sam ušla u ovu salu jer je bilo nekoliko prilika na kojima se govorilo, ne ovako detaljno o suočavanju sa prošlošću ali bilo je nekoliko prilika u ovoj istoj sali u kojoj smo o tome razgovarali i samo smo razgovarali. I jutros smo ovde došli i naravno ja sam shvatila da se zapravo nalaze ljudi koji negdje po ubeđenju vrlo su tu blizu i shvatila da se dešava danas ono što je u tom vozu za nas bio veliki znak pitanja, našla ovdje i političare i političarke i pravnike i pravnice i medije i nas aktivistkinje i naravno, shvatila različite polazne tačke iz kojih mi svi ovde polazimo. Ono što je opšte mesto našeg sastanka je sledeće, a to je koliko god to da je neko pri svijesti ili nije pri svijesti, danas ovde sjede svedoci i svedokinje 90-tih. To nam je opšte mjesto. Razumijete, meni je to vrlo jasno i samim tim što sam danas ovdje znači da sam pristala da svjedočim. U tom smislu naslanjam se na ono što je Ljupka rekla, samo da probamo da smislimo operativno kako. I neću dalje dužiti jer su ljudi puno toga rekli, i politički miljei, kontekst i ono što nam je teškoća i ono što bi nam možda mogla biti prednost. Ali kako? S obzirom da postoji određeni aktivizam, naravno vrlo nejak, vrlo slab, ali postoje te ideje. Nešto se jeste uradilo na tom pritisku. Ako ne možemo tako snažno da pritiskamo, a onda ono možemo biti vidljive da ne može niko pored nas proći. Znači, kad stojite na trgu javno, na sred Kotora i kad vam ljudi pognute glave prolaze i ne mogu da vas gledaju, onda je i to nešto. I mislim da je ovo danas valjda onaj već drugi korak ako smo se dogovorili oko toga da smo svedoci i svedokinje. Hvala.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala Ervina.

Mirjana Kuljak: Hvala. Kako da budemo vidljivi i kako da sve ovo bude, znači ne ista energija koju ćemo da uložimo ali da je pozicionirano usmjerena tako da se potigne najveći efekat. Znamo više ili manje svi da postoji u društvu u određenom momentu pitanje koje je prepoznatljivo u društvu kao glavni problem. Znači sigurno oni neće prepoznati ovo namjerno kao pitanje koje je glavni problem. Ali sva naša energija će biti kao utoke neke u ono što je kontrolisani glavni problem u društvu. Ono što je danas kontrolisani glavni problem u Crnoj Gori to je ova podijela još uvijek oko Kosova, kriza o kojoj smo govorili, podjela na Srbe i Crnogorce, znači isti problem kao što smo imali i ranije. I koji je vrlo lako zapaljiv. Stvar je vrlo lako zapaljiva. Kako da ovu našu energiju usmjerimo, a ne paralelno ili nekim bočnim tokovima, pa da ne bude primjetna. To znači u suštini iako mi nismo nametnuli to pitanje Kosova, ne znam, kolega Mandić koji štrajkuje glađu i podjela opet na Srbe i Crnogorce, očigledno da je to ono pitanje trenutno oko kojeg i kao komisija ili kao skup moramo, da bi bili vidljivi, imati stav. Jer ako idemo paralelno, znate, mediji će preneti malo ovo, malo ono, nešto i neće... Upravo zbog toga što je to na javnoj sceni i svako ko se pojavi tu sa nekim... iz svog ugla, a mi možemo ovde da imamo o tome jedan stav zato što su

prepoznatljivi ciljevi i svrha ove komisije, uopšte ovo što vi radite, znači to je jedan jako važan povod u Crnoj Gori koji je lako zapaljiv, koji je neko drugi servirao da bi kontrolisao i dalje situaciju i stvarao podjele upravo one zbog kojih su se dešavali ratni zločini o kojima sad pričamo. Ja nisam bila živa što se nisam pojavila na ovom skupu kad je SNS, kad su imali miting povodom Kosova zbog toga da im kažem da ja kao neko ko je u Liberalnom savezu, stranke koja je razbijena praktično, ja kao Mira Kuljak imam stav prema onom što oni smatraju da je narušeno njihovo pravo u smislu priznavanja Kosova, nelegitimno donete odluke, ja smatram da je tako. Znači ne zato što sam ja odjedanput postala Srпкиnja. I vjerujte, vjerujte, ljudi koji su me tamo videli, mnogi nisu shvatili zašto sam ja došla tamo jer oni smatraju da su trebali da dođu samo Srbi jer su smatrali da je samo po toj osnovi taj problem u Crnoj Gori. Znači došla sam zbog toga da im pokažem da princip koji je narušen prema njima tada ili princip, ne znam prema nekom drugom, način na koji smatram da je doneta ta odluka stvara samo i dalje podjele u Crnoj Gori. Ta brazda koja je napravljena sad je i jača i dublja nego što je bila 90-tih godina, ta podjela na Srbe i Crnogorce. I ako mi ovim povodom i ovim okupljanjem ovde možemo da imamo stav prema žrtvama moramo da se kačimo na ono što je glavni povod da bi bili vidljivi jer ako nije tako mediji neće to prenjeti to u kritičnoj mjeri. Znači zašto sam ovde danas, zašto sam juče tamo, zato ja nisam ta koja može da kreira što je glavno pitanje. Da sam ta koja može, a pokušavali smo iz političkog ugla onda bih rekla organizovani kriminal, korupcija i tako dalje, da sad... Znači to pitanje je postavljeno na javnoj sceni, mi na to moramo da reagujemo paralelno radeći na nečemu što možemo u jednom momentu postaviti kao prvo pitanje. U jednom momentu mi možemo, a vreme ističe, mi smo ta snaga da možemo mi plasirati glavno pitanje na sceni? Nismo, ali postoje pitanja po kojima ako imamo stav, možemo da budemo. U onom momentu kad mi budemo dovoljno, ili zajedno s drugima, nije sad važno, razne inicijative, hajde da postavimo to da bude... to je kao dva automobila koja voze uporedo, jedan u odnosu na drugi. Da se naša energija ne bi istrošila. Evo mislim, izvinite ali to je to, danas će svako da prenese nešto što će parlament, što opozicija... ili je kriza ili nije kriza, a ovo što mi danas radimo iako je jako teško i važno, možda neće prenjeti ali mi mora da smo živi.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala vam Miro.

Ljiljana Raičević: Poslala sam poruku gospodinu Mandiću da prekine sa štrajkom glađu. Neće mu vlasti ni jednu želju niti zahtev udovoljiti i da je besmisleno to što on radi, uništava sebe... ali to je iz humanih razloga. Mi smo ovdje svi na neki način humanisti i ja imam potrebu da kažem, da mu poručim da prekine sa štrajkom glađu jer je njegov život najdragoceniji. Njegova porodica ne vjerujem da želi to što je on naumio. Ne želimo ni mi naravno.

Tea Gorjanc Prelević: Molim vas sada smo već skroz prekardašili vreme. Esad čeka već petnaest minuta da mu damo reč. Esad Kočan, glavni urednik nedeljnika Monitor.

Esad Kočan: Prvo lijepo vas sve pozdravljam, nije mi problem da sačekam, ja sam samo htio da kažem iz jednog, pošto je ovde većina ljudi iz nevladinih organizacija, ja dolazim iz jedne druge profesije, iz novinarske, možda i sa tog aspekta nešto treba reći. Prvo, mislim da svaki racionalan pristup ovome što govorimo, mora podrazumevati pesimizam. Mora podrazumevati pesimizam. Pesimizam, to da će se u Crnoj Gori, na teritoriji bivše Jugoslavije organizovati Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica, da će to uraditi ove i ovakve države i da će to dati efektivan rezultat, ako mi nemamo skeptičan pristup prema tome, mi nemamo kako da kažem, ispašćemo naivni. Iz tog skeptičkog pristupa ne treba da izađe, ne treba raditi ništa ali ja hoću da kažem da mi već sada treba da postavimo ta pitanja. Zašto skepsa? Prvo zato što su ovde dominantno vlasti, uzimam sada Crnu Goru, obavile onaj posao za koji su mislile da treba da se obavi. To su ta takozvana... trgovačko-politički izrazi žaljenja koji obave posao, a ne dodiruju suštinu. I ništa više izvan toga stvarno ne zanima novu klasu koja je nastala isključivo zahvaljujući ratovima i zločinima, ona diktira dnevni red društava. Znači to je jedna stvar. Druga stvar u ovoj situaciji je odnos snaga. Odnos snaga civilnog sektora i medija i ovih, da kažem slobodnih medija, medija antiratnih i ovih medija koji bi da prekreće, sve je... toliko su oni veliki, toliko su oni jači mnogo su jači od nas realno govoreći i nama se u ovoj situaciji sada... u šta se mi realno možemo pouzdati? To je regionalni pristup i ovo, da može doći do pomoći kad se to digne, do pomoći evropskih institucija. Znači taj izvanski pristup, znači pomoći će nam neko sa strane. Ne može biti unutrašnji razlog nego izvanski. Treći razlog zašto trebamo razumeti, jer će sva ova pitanja do kojih dođe da odlučuju ovi... Ovo oko osnivanja Regionalne komisije, oni imaju takvo lukavstvo praktičnog uma, oni će ih već postaviti. Zato što identifikovanje količine zločina, samo identifikovanje, ono ima značenje da se takvi zločini nisu mogli proizvesti, a da to nisu državni zločini, da to nisu zločini koji podrazumevaju sve one nivoe odgovornosti o kojima je Jaspers govorio. Ali šta je ovde problem? Ako politička i ekonomska elita danas, koja diktira društvo hoće da kaže „ovo je završeno, izrazili smo žaljenje, završeno je“ mi treba da postavimo znači novi krug pitanja koji kaže ne. Svi koji traže da im se oprost, a još niko nije postavio, zamolio da mu se oprost, traže u stvari da im se oprost neoprostivo. Traže oprost neoprostivog, to je jedna gotovo metafizička zona. I šta će se desiti recimo... Mi treba, zamislite gde mi treba da stignemo, da dođemo do te kulture stida kad znači neko traži da mu se oprost neoprostivo i neko mu oprost. I šta se u toj situaciji dešava? Onaj koji je tražio oprost i dobio oprost za ovolike zločine, on na neki način postaje vječito moralni dužnik onome koji mu je oprostio. Uzmimo samo, da bih bio jasniji, zamislite sada da vlasti u Republici Srpskoj ili političke grupacije Republike Srpske, ili Srbije, zatraže oprost za Srebrenicu. Stvarni, iskreni oprost za Srebrenicu. Govorim o najvećem zločinu, znači dokazano najvećem zločinu. I zamislite, urade ono da kažem... dakle bošnjačka politika elita, inteligencija, naprave taj korak, oprost ono da kažem granično neoprostivo. Onda bi se ovi ljudi morali osećati moralno obaveznim prema ovima koji su oprostili i kad bi svi drugi tako uradili, jer su svi činili zločine, neko manje, neko više, onda bismo mi ušli u zonu u veliki moralni svijet, novi moralni kosmos. Zato to nije baš kako da kažem, zato je pesimizam i skepsa

ovde jedino realni pristup. I zato, da ne bismo posle bili razočarani, moramo znati šta nas tu čeka i ne gajiti iluzije o tome kako je omladina... Omladini su posijana takva minska polja, polja mržnje, da može postati gora nego mi. Buduće majke budućih krvoloka. Ovaj skepticizam treba da postane na neki način bič nade i da mi to shvatimo da je najgora za nas ta situacija kad ne možemo da proizvedemo događaj. A mi već dugo ne možemo da proizvedemo događaj i najviše što vidim zaslugu ovakvog skupa... Recimo mi smo iz različitih profesija, ja govorim sada kao novinar, vi ćete pomoći da se proizvede događaj u medijima, mi moramo to da proizvodimo, da držimo pažnju jer ja vam mogu to reći, mediji koji ovo drže, Feral, Monitor, BH Dani na prostoru bivše Jugoslavije, ma egzaktno ću vam izračunati kad napišemo te teme znate li vi koliko će tiraž svakoj od novina da padne u tom broju. U svakom broju u kojem držite ove teme, zločin, to je tema koju svi hoće da zaborave. Hoće da je zaborave, hoće da pobjegnu od nje. I proizvoditi događaje, čak i sa punom svešću recimo da će na kraju biti ovako, mi proizvodimo... Sam proces je koristan i u tom procesu treba razigrati malo maštu, treba proizvoditi, davati šansu recimo kao što mi mediji možemo da proizvedemo neku priču za vas i vi da je proizvedete za medije. Eto to je da kažem... Ne, to je moj pristup stvarima jer na ovim temama se uvijek tako funkcioniše. Nikad nije pravo vrijeme, bilo je prerano 90-te godine, sad je prekasno. E kako na neki način mi da proizvedemo to svoje vrijeme jer ako mjerite, sad sam ja već odužio, ako gledate, znači prošlo je toliko godina, ako ne raste kritična masa na ovoj strani, ako vi niste proizveli ni identifikovali čak ni žrtve, niste kaznili ni zločince, znači oni su pobjednici. Ono što se dešavalo posle Drugog svetskog rata u Njemačkoj, ne dešava se kod nas, dešava se suprotno od toga. E sad, na kraju krajeva mi nemamo, pristajemo na to, bar ovi ljudi ovdje jer bismo porekli sebe, obesmislili bismo naknadno sve ono što smo radili. Zahvaljujem se, izvinjavam se što sam odužio.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala Esade. Ja samo da naglasim da je Esad Kočan glavni urednik nedeljnika Monotor, a ne *Plejboja*, *Numizmatičkih novina*, *Gale*, *Glorije* ili bilo čega, tako da se ipak setimo čemu smo posvetili živote i mislim ne uzaludno. Nedeljnik Monitor je dragocenost Crne Gore kao što dozvolite da vam kažem, mislim stvarno ne očekujem nikakvu protiv korist... Mislim da smo došli u situaciju da se pravdamo kad nekom hoćemo da damo kompliment. Ja mislim da ste svi ovde stvarno dragocenost Crne Gore i stvarno sam ponosna što vas poznajem i ponosna sam što sarađujemo i zbog vas mi je stvarno drago što živim ovde već deset godina. Esadovih veliki broj godina je uložen u Monitor. Akcija za ljudska prava se time nije bavila ali Advokatska kancelarija Prelević u kojoj ja takođe radim u svoje radno vreme se četiri godine bavi ratnim zločinima, deportacije bosanskih izbeglica. Zašto se nismo bavili patentima? Ja sam htela da budem advokat koji se bavi autorskim pravom, da zastupam književnike, da zastupam pevačice, da radim na autorskom pravu. Baš je divno. Zato što mi u stvarnosti neko lično kućno vaspitanje i obrazovanje to ne dozvoljava. Ne dozvoljava mi moja učiteljica iz osnovne škole koja nije bila nikakav *nacoš* u Srbiji, ne dozvoljavaju mi prijatelji, verovatno svi koji su učinili da budem ovakva kakva sam. Deportacija koja do sada još uvek nije rešena, nije uzaludna. Esade,

mi smo skupili dokaze, nalaze se na internet stranici. Nalaze se na internetu skenirani. Ja nisam htela da govorim u uvodnoj reči o tome da ne zloupotrebljavam samo ovaj ratni zločin ali država je uništila njene dokaze koji se tiču deportacije. Međutim nije ih potpuno upropastila jer duplikati postoje kod nas, postoje kod žrtava, postoje kod časnih poslanika crnogorske skupštine iz 90-tih godina koji su svoje primerke odgovora na poslaničko pitanje sačuvali. Prema tome, ni svemoćna država nije toliko svemoćna da sve uništi. Da uništi nas ali i da uništi činjenice i dokaze. I konkretno smo mi uspeli, meni je žao što sad tu nije Dragan koji je usput direktor Akcije za ljudska prava ali je advokat tih ljudi četiri godine, i stvarno je zaslužan za to što smo mi te dokaze sačuvali. I drugi ljudi koje sad neću... I Šeki i tako dalje, i ti časni poslanici, i doktor Asim Dizdarević koji je došao da svedoči pred sud i koji je rekao tačno je, ovaj dokument je u originalu izgledao upravo tako. Lista ljudi koje je policija Crne Gore izručila i tako dalje. Tačno je da je i ministar pravde rekao da je sve po zakonu. Svaki pravnik koji je položio krivično pravo, do sada zna da je 1991. godine bilo podjednako kažnjivo izvršiti ratni zločin kao što je to i danas. I neka svakome služi na čast ono što govori javno i što javno radi. Ja ću da radim ono što mislim da je smisleno. Hvala vam što ste sa mnom, ovo je moja završna reč, Nataša će nam naravno posle mene govoriti, hvala vam što ste ovde sa nama sedeli i posvetili tri i po sata i godine vašeg života. Ja mislim da je ovo smisleno, ja ću da posvetim svoje slobodno vreme, ovo je moje slobodno vreme, nema nikavog projekta za ovo, ovo iz našeg džeparca finansiramo, i skup i tako dalje. Trudiću se zato što mislim da je smisleno, da smo dužni ne samo prema žrtvama nego smo dužni i sebi i dužni smo svim našim državama. I mislim da to stvarno ima nade za uspeh, prosto radićemo tako najbolje što umemo, nećemo sad kretati Ljiljo na skupštinu, u figurativnom smislu naravno, ali ćemo raditi na tome da formulišemo zajedno ove preporuke. I koliko god to vama možda idealistično zvučalo i sad je neko rekao „naravno neće biti Koalicije milion ljudi“. Hoće. To jeste cilj, da milion ljudi u regionu podrži inicijativu tri nevladine organizacije, sad ih ima 50, sad u kameru, dramatično, znači ima nas već 50 u regionu i više, od toga 14 iz Crne Gore plus pojedinci koji su među vama i političke partije koje na tome već rade godinama, dakle to nije... to nisu nepostojeći nevidljivi ljudi. A mi ćemo tek da radimo na formulisanju toga, svih preporuka, da pokažemo šta umemo, a umemo toliko da napravimo nacrt i da se oko njega dogovorimo kako to treba da izgleda. Eto, toliko od mene. Dakle ja ne znam šta će na kraju toga da bude i ne znam kada će to da bude, ali ću na tome da nastavim da radim skoro svaki dan. Hvala vam svima, evo, zamolila bih Natašu za završnu reč. Hvala vam, hvala vam, stvarno mnogo mi znači što ste ovde i što ste na ovaj način učestvovali u razgovoru i u svemu. Mislim, nije verovatno prilika da ovde kažem, ja nisam Crnogorka, ja nisam rođena ovde ali mi nije žao što ovde živim deset godina zahvaljujući svima vama. Hvala vam. Evo Nataša, izvoli.

Zaključne riječi

Nataša Kandić: Ja hoću da pođem od ovoga, od podrške, kažete „da podržimo njih dve, Teu i Natašu“. Ja mislim da nije više stvar u tome. Sada ova stvar prevazilazi i mene i Teu i ne znam, tri organizacije koje su ovo pokrenule. Sada mi pravimo koaliciju, sada je jedno učestvovanje u tome, prema tome ovo što je Tea danas napravila to je nešto, to je rezultat toga što smo mi u jednom trenutku rekli, ne može, ova inicijativa jeste potekla od nekoga ali **nema ni jedne inicijative ako mi hoćemo da ona uspe, ako se ona samo zasniva i temelji na jednoj osobi ili na tri organizacije.** Ona je danas, i Tea je nekoliko puta rekla, vlasništvo 50, ja mislim mnogo više, organizacija. Mi gradimo tu koaliciju i Tea danas ovo organizuje posle našeg sastanka u Beogradu kad smo rekli, sada gradimo tu koaliciju, to znači da moramo da odgovorimo na to *kako*, i to jeste najvažnije pitanje *kako*. U ovom trenutku, odgovor na to je ta naša Koalicija. Gradimo je, pokušaćemo da koristimo neke naše resurse, načine kako da u stvari pridobijamo druge za ovu našu Koaliciju. I odmah sa tim i u vezi sa tim kako... Saša je pomenuo nešto da ovo ne može da bude projekat, ovo nema veze sa projektom, **ovo može jedino biti državni projekat inače da to bude projekat nevladinih organizacija to apsolutno nema nikakvog smisla. Nikada ne bi uspelo, nikada se ne bismo makli nego može samo na ovaj način. Znači uverenost, spremnost, odlučnost da gradimo nešto, a to nešto je u ovom trenutku Koalicija koja će imati tu snagu da u jednom trenutku organizuje tu vrstu pritiska na institucije da mi dobijemo ono što hoćemo, da taj proces postane državni projekat, da REKOM, ta Regionalna komisija bude taj državni projekat, a mi ćemo onda, na osnovu naših preporuka da pažljivo pratimo svaki korak koji institucije preuzimaju u odnosu na osnivanje i funkcionisanje tog tela.** I u tom smislu, odgovor na to kako ja to vidim u toj Koaliciji i u tom malom znaku koji postoji gore, Koalicija za REKOM. Danas su vrlo važne stvari ovde rečene. Pa ja bih se složila sa onim što Esad kaže da bez pesimizma i bez te sumnje, bez tog strahovanja da li nešto može, pa teško da nešto može i da uspe. Priprema javnosti, to je rekao i vrlo dobro otvorio i apostrofirao to pitanje Duško Vuković, to jeste jedan veliki, veliki izazov. Nisam sigurna da mi iz organizacija za ljudska prava, da mi možemo potpuno da odgovorimo na to. Mi možemo sada kao Koalicija da organizujemo i da počnemo da mislimo kako ćemo pridobiti građane. Ne može ovo da ostane na ovoj grupi. Neće uspeti ako samo na nama ostane. Mi moramo sad da smislimo kako ćemo ovu ideju da zastupamo na različitim mestima i kako ćemo da je govorimo i to je sad odgovor na to ali moramo da imamo u vidu da je zapravo priprema javnosti strašno važna. Mi možemo u tome da učestvujemo, mi moramo da učestvujemo u tome. Ono što je važno da vidimo odlučnost novinara da oni hoće da učestvuju u stvaranju te neke klime. To je pripremanje javnosti, da javnost zna. Sjajno je ovo što danas u Vijestima postoji jedan tekst koji govori o tom jednom državnom projektu i ako sada naučimo da zastupamo, da se borimo za ovo, ja mislim da mi imamo velike šanse. Neko je rekao, to je Branislav Radulović nekoliko puta i ponovio, da mi kao Koalicija sve što radimo pripremamo, sve mora biti usmereno i fokusirano na predavanje jednog dana parlamentima. I to treba da je uvek pomenuto u svakoj našoj javnoj reči, da to zapravo, tu obavezu mora da preuzme,

proces mora da preuzme parlament zato što parlament predstavlja građane. Mi nećemo predsedničku odluku, mi nećemo vladinu odluku, mi hoćemo odluku parlamenta i da se parlament time bavi i mora da raspravlja o tome u parlamentu. Ajša je fantastično uobličila nešto, rekla je da to mora da bude instrument, to mora da bude jedna, tako sam razumela društvena mera za oslobađanje mladih od odgovornosti za prošlost. Ja ne znam da li je Ajša bila na onim Regionalnim konsultacijama sa mladima kada je onaj mladić iz Niša rekao „mi nemamo odgovornost za prošlost ali mi hoćemo, i mi ćemo tražiti odgovorno ponašanje prema prošlosti“ i tu on vidi važnu ulogu mladih. Ja mislim da je sa ovim što je Ajša rekla, da mi imamo sad vrlo jasno definisanu ulogu i odnos mladih i ako stoji da mladi jesu onakvi kako je Esad rekao da je to zapravo ono što smo im mi dali, za to smo mi odgovorni. Mi moramo da nađemo načina sada kako ćemo mlade da izvučemo iz toga ali rekla bih da na osnovu dosadašnjeg toka konsultacija, da ima jako puno mladih koji imaju tu sumnju da je ono što im je rečeno da je to tačno. I ja nemam taj pesimizam u odnosu na mlade, mada sam svesna tog problema koliko to javno izgleda zabrinjavajuće, koliko ima mladih na nekim mestima i u vezi sa nekim pitanjima koja su zabrinjavajuća ali ja nemam taj pesimistički odnos kada su mladi u pitanju. Današnji skup jeste pod nekim motoom, najpre ga je izrekla Tea, posle je profesorka Mirjana Kuljak to dodala: *Nikad više*, i mislim da je to važno. Svaki neki skup ima nešto izrečeno, neke reči, neke ideje koje obeleže i meni se to učinilo vrlo važnim da je eto baš to na današnjem skupu Tea pomenula iako je bila na mnogo drugih skupova, a eto to je danas. Znači nije sporno i to je danas rečeno i Mira Asović je rekla, mi ostajemo i dalje, podrška suđenjima za ratne zločine je nesporna, to je taj pravni instrument za odgovor i za utvrđivanje činjenica bez obzira što smo svesni koliko ima zloupotreba, koliko ima situacija, primera kao što je Aida iznela ali ukoliko izgubimo veru u sud, to je onda gubljenje vere i u svaki sistem pravde. Onda nema više ničega. Ali mi smo tu koji moramo da pratimo, da nadziremo, da govorimo to što ste vi danas govorili. Ja bih samo još dodala poslednju činjenicu koja je danas pomenuta i koja mislim da je strašno važno pitanje korišćenja, upotrebe i dostupnosti Haške arhive i da apsolutno formiranje ovakvog jednog regionalnog tela zahteva da se vodi računa da Hag mora doneti tu odluku da Regionalnoj komisiji za utvrđivanje činjenica mora biti dostupan u potpunosti taj Haški arhiv, a inače da dostupnost mora biti neograničena, da se ne može ta arhiva, odnosno da se kopije arhive ne mogu smestiti u državne arhive i da to ostane za neke buduće generacije koje će naučiti kako da koriste ta dokumenta i da to bude potpuno zatvoreno na jedan stari način. Korišćenje Haške arhive zahteva potpuno na ovaj način pristup prema dokumentima i činjenicama, a na našim prostorima tog znanja još uvek nema. Ja bih sa tim zaključila i mislim da je za nas sada strašno važno razvijati tu Koaliciju i da molim vas ne govorimo „mi ćemo da vas podržimo. Molim vas nemojte niko da me podržava zato što ovo što radimo treba svi da radimo i to je jedan učesnički odnos. Hvala vam.